

Wat Heet

Wo·nen

Sander Smeets

Wat heet wonen?

Een verkenning naar het begrip wonen
en hoe het zich manifesteert in de architectuur

Zuyd Hogeschool
Maastricht

Dit boek is opgedragen aan mej. Doortje Clement, omdat jij mij hebt doen laten geloven in mijzelf en omdat jij mijn voorbeeld was en dat altijd zal blijven.

Eerste druk maart 2023
Tweede druk april 2023
Derde druk mei 2023
Vierde druk juni 2023

Wat heet wonen?
© 2023 Sander Smeets

Afstudeeronderzoek voor de Master Interieur Architectuur
Zuyd Hogeschool
Maastricht

“Alles is hier een weg van het kritisch gehoorzamen
beantwoorden. Een weg is steeds blootgesteld aan het gevaar
een dwaalweg te worden. Om zulke wegen te begaan moet
men geoefend zijn in het gaan. Oefening vereist ambacht. Blijf
als het echt moeilijk wordt op de weg en leer onverdroten,
ook zoekend en dwalend, het ambacht van het denken.”

– Martin Heidegger, 1950

Inhoud

Inleiding	9
De nood van het wonen	13
De huidige woningnood	13
Het woningtekort	15
De Heideggeriaanse woningnood	17
Mijn eigen woningnood.....	18
Wat betekent wonen?.....	21
Wonen in de taal van andere talen	21
Wonen in het Engels.....	22
Wonen in het Duits en Frans	22
Wonen in de etymologie	23
Wonen in het Nederlands	25
Het wonen van Martin Heidegger	27
Conclusie.....	30
De vraag naar het wezen van het wonen.....	33
Het wezen van het wonen volgens Heidegger	33
Het viertal	34
Het wezen van het wonen.....	35
Het wezen van het wonen in de architecturale context ...	36
Hoe heeft men gewoond?.....	37
Wonen in de prehistorie.....	37
Van jager naar verzamelaar.....	39

Wonen in de Romeinse tijd	41
De variant op het zaalhuis	43
De peristyl-woning	43
De insula	44
Wonen in de middeleeuwen	46
De woontoren	46
De stadswoning	48
De volkswoning	50
De eerste keuren	51
Wonen in de renaissance en barok	53
Het kasteel	53
Het landhuis	55
Het dubbelhuis en het lange halhuis	56
De hofjes	58
Wonen in de moderne tijd	59
De huisvesting van de massa	60
Het interieur	64
Het wonen van de moderne tijd	67
Wonen in de vorige eeuw	69
Het wonen van de vorige eeuw	75
Wonen in de eigen tijd	76
Het wonen van Mien en Harrie	77
Het wonen van Doortje en Jan	78
Het wonen van mijn ouders	80

Het wonen van mijzelf.....	81
Mijn wonen in de eigen tijd.....	85
Het wonen in de geschiedenis.....	86
Hoe men heeft leren wonen	90
Leren wonen in een woonschool	90
Parkwijk	93
Asterdorp en Zeeburgerdorp.....	97
De Ravelijn.....	101
Het wonen in de woonscholen.....	107
Leren wonen door boeken en tijdschriften.....	110
Stichting Goed Wonen.....	110
Ik kan ... wonen.....	116
Van woonhuis naar droomhuis	123
Het wonen in de geschriften	126
De huishoudschool	130
Leren wonen, een kwestie van ethiek.....	134
Leren wonen.....	139
Het wonen leren of leren wonen	143
Het huis en de woning.....	144
Het huis.....	144
Het huis als thuis	146
Een woning als huishouden.....	149
Een woning als woning	154
Een woning als ding	154

Een woning als object.....	158
De woning als tuig.....	160
Mijn huis.....	161
De woning en Heidegger.....	163
Hoe men weer wonen kan.....	165
Een woning uit de praktijk.....	167
Dichterlijk woont de mens.....	169
Mijn eigen wonen.....	172
Hoe ik woon.....	172
Waarom ik niet woon.....	173
Woon experiment.....	175
Waarom ik wel woon.....	176
Macro, meso en micro wonen.....	177
Micro en meso wonen.....	177
Macro wonen.....	179
Een te groot huis.....	180
Het einde van de architectuur.....	183
Bibliografie.....	188

Inleiding

Deze thesis betreft een verkenning naar het begrip wonen, waarbij het wonen kritisch tot in haar diepe gronden ontleed wordt. Gepoogd wordt hiermee een beeld te scheppen van wat het wonen kan zijn, want heden ten dage is het wonen, en voornamelijk de woningnood, een belangrijk punt op de politieke agenda. Het is ook een toegankelijk onderwerp, iedereen kan er over mee praten doordat iedereen woont, althans, zo lijkt het. Bij wezenlijke woorden in de taal, zoals wonen, raakt datgene dat daadwerkelijk wordt gezegd in de vergetelheid en komt daarmee ten gunste van dat wat maar oppervlakkig wordt opgevat¹. Als men aan het wonen denkt, dan zal men al snel denken aan het hebben van een woning, ergens verblijf houden of ergens gehuisvest zijn. Dat is immers de definitie die gegeven wordt in het woordenboek. Hiermee is het wonen gemaakt tot een gedragswijze zoals vele andere. Toch, is dat misschien dat wat het oppervlakkige ten gunste komt, want wat heet wonen eigenlijk?

Heten betekent hier niet simpelweg *betekenen*, de vraag is daardoor meerzinnig. Wel behoort de betekenis van het woord wonen tot deze meerzinnigheid. De betekenis van het wonen zal worden geanalyseerd door middel van het woordenboek en door het wonen naar andere talen te vertalen. Daarnaast zal ook een etymologisch onderzoek plaatsvinden om zo te achterhalen wat de oerbetekenis is van het wonen en om zo de essentie te achterhalen. Deze betekenis en essentie zullen vervolgens gebruikt worden voor het volgende deel van de meerzinnigheid: om sporen van het wonen in de geschiedenis te

¹ Heidegger, 1991, p. 49

bespeuren. Als de betekenis van het wonen is veranderd in de taal, dan zal zich dit hoogst waarschijnlijk ook in de geschiedenis hebben geuit. Het wonen in de geschiedenis zal behandeld worden van de prehistorie tot aan de eigen tijd. Elke periode bestaat uit een korte beschrijving, met daaraan gekoppeld hoe men gewoond zou hebben, volgens de vooropgestelde definitie van het wonen.

Het hedendaagse wonen wordt gedacht door de mensen die het denken. Het kan wel gesteld worden dat grotendeel van deze denkenden afkomstig is uit de vorige eeuw. Hoe nu over het wonen gedacht wordt, is dus voor een groot gedeelte bepaald in de vorige eeuw, wat ook zal blijken uit het wonen in de geschiedenis. Dit is reden geweest om een analyse te doen naar hoe men het wonen, dat hedendaags gedacht wordt, heeft geleerd. De titel van de thesis betreft dus ook hoe het wonen traditioneel werd opgevat en werd aangeleerd. Duidelijk mag worden dat dit werd bewerksteld door scholen, boeken en tijdschriften. Maar, ook hier bestaat een gevaar om dat wat gevraagd wordt ten gunste te laten komen van dat wat oppervlakkig wordt opgevat. Wat is immers *leren*? Door op deze manier te denken en door deze vraag te beantwoorden, zal duidelijk worden wat men beveelt of op zou moeten roepen om te wonen.

Deze thesis wordt geschreven vanuit een architectonisch oogpunt, waardoor het wonen als wonen zijnde wordt geplaatst in iets dat is gebouwd, een gebouw. De term *gebouw* wordt bewust gebruikt doordat zal blijken dat de verschillen in termen zoals *gebouw*, *huis* en *woning* aanzienlijk zijn. Aan deze begrippen zal veel aandacht worden geschonken doordat het wonen bepaald welk begrip gebruikt dient te worden. Hieraan zit

onlosmakelijk verbonden het verschil tussen een object, een ding en een tuig. Dit klinkt in eerste instantie verre van het wonen zelf, maar toch blijkt niets minder waar. Deze kennis moet immers vergaard worden om een uitspraak te kunnen doen over hoe men weer zou moeten kunnen wonen, als dat noodzakelijk blijkt, laat staan heden ten dage mogelijk is.

Gezien de beschikbare tijd is het referentiekader omtrent het wonen in beginsel opgesteld door persoonlijke ervaring met betrekking tot het wonen en de filosofie van Martin Heidegger, die de tot stand koming van dit onderwerp heeft beïnvloed. Aan deze kapstok zullen veel jassen komen te hangen van verschillende schrijvers en denkers om zo een gevarieerd en onderbouwd beeld te geven van het wonen. Hierbij moet opgemerkt worden dat deze thesis geen waarheid prediceert. Het zal slechts bij een werkelijkheid blijven, wellicht een gegeelde werkelijkheid, maar dat is het hoogst haalbare. Deze thesis probeert dan ook niets te bewijzen en wel om de simpele reden dat elke bewijsvoering altijd slechts een onderneming is die a posteriori berust op grond van vooropstellingen. Naarmate van de wijze waarop deze vooropstellingen worden opgesteld kan immers alles worden bewezen. Probeer dit bij het lezen in het achterhoofd te houden en denk vooral zelf mee.

Ik beoog met deze thesis geen kritiek op het huidige wonen, als met dat wonen het huisvesten wordt bedoeld. De thesis laat veeleer zien dat dat wonen eigenlijk helemaal geen wonen is, of dat er nog een verborgen betekenis van het wonen kan bestaan. Zie het als een veronderstelling die gebruikt kan worden als er over wonen wordt gesproken. Ook al pogt de thesis niets te bewijzen, de thesis zou wel gebruikt kunnen worden om te betogen dat men ergens kan wonen of niet. De gehele

thesis is, zoals Heidegger schreef over denken in een brief aan een jonge student, slechts een weg van het kritisch gehoorzaamend beantwoorden van de vraag: “wat heet wonen?”. Bewandel deze veldweg tezamen met mij en laat mijn woorden de kiezels zijn waarop gelopen kan worden. Bewandel soms ook een dwaalweg, maar wees hierbij kritisch, laat de woorden toespreken, wordt aangesproken door de taal en wordt in het wezen geroepen. Alleen zo kunnen deze wegen worden bewandelt.

De nood van het wonen

In Nederland is het recht op huisvesting vastgelegd in artikel tweeëntwintig lid twee van de Nederlandse grondwet. De bevordering van voldoende woongelegenheden is voorwerp van zorg der overheid. De term 'voldoende' mag hier niet misleiden. Hiermee wordt evenzo de kwaliteit van de woningen bedoeld. Het is een taak van de overheid die toeziet op een van de primaire levensbehoeften van de mens: gehuisvest zijn en hiermee dus wonen². Dit grondrecht maakt van het wonen een nood. Nood moet hier niet, zoals gebruikelijk, opgevat worden als 'gevaar' maar als een noodzakelijke behoefte waarin een voorziening vereist wordt.

De huidige woningnood

De vereiste voorziening voor de nood van het wonen is een woning. Wat een woning precies is en hoe deze eruit zien is voor nu niet interessant, want ongeacht het antwoord op deze vragen, er zijn er te weinig. Dit huidige tekort aan woningen, wat toegekend kan worden als een gevolg van de economische crisis in tweeduizendacht, is in strijd met de grondwet. Kabinet-Rutte I en II wilde hier verandering in brengen en in kabinet-Rutte II werd Stef Blok als minister van wonen aangesteld die dit zou moeten oplossen. Deze minister stelde in tweeduizendzeventien dat de woningmarkt als een zonnetje draait³ en claimde in datzelfde jaar dat hij de eerste VVD'er is die een heel

² Ministerie van binnenlandse zaken en koninkrijksrelaties, 2018

³ Duurzaam gebouwd, 2017, p. 10-15

ministerie heeft doen verdwijnen⁴. De woningnood zou niet meer zijn.

Toch is er kritiek. Zo stelt Peter Boelhouwer, woningbouwexpert en verbonden aan de TUDelft, dat de bouwproductie is stilgevallen. De vraag is gestegen en het aanbod is afgenomen en hij verwijt dit de overheid, met name kabinetten Rutte I en II. Zij zouden op het verkeerde moment de woningmarkt ver vormd hebben, namelijk in een crisis. Door bijvoorbeeld het aanscherpen van de hypotheekregels door minister Blok is de woningmarkt in een negatieve spiraal geraakt. Ook zijn in deze periode de woningcorporaties aangepakt, waardoor de productie is gehalveerd. Hierdoor zijn bedrijven failliet geraakt, de bouwcapaciteit is verminderd en bouwvakkers zijn omgeschoold. Volgens Coen van Rooyen, directeur van de Nederlandse vereniging voor ontwikkelaars en bouwondernemers, zijn al deze omstandigheden een perfecte storm geweest ten gevolge van alle problemen die vandaag de dag ondervonden worden in de woningnood⁵.

Kabinet-Rutte I regeerde vanaf oktober tweeduizendtien, midden in de kredietcrisis, en sindsdien is er een hoop veranderd. Deze veranderingen, onder leiding van minister Blok, hebben vooral negatieve gevolgen gehad voor de woningbouwcorporaties. Deze corporaties hebben de taak om goede en betaalbare woningen te bezorgen voor mensen met een laag inkomen. Van oudsher werden deze corporaties door de overheid betaald, maar sinds privatisering in negentientweënegentig hebben zij 'cowboygedrag' vertoond met als resultaat een

⁴ Cats, 2017

⁵ Hertsenbergh, 2019

miljarden verlies. Dit verlies hebben zij doorgerekend in de huur van de woningen of weggewerkt door het verkopen van vastgoed⁶. Beide ten nadelen van de huurders, want of zij betalen meer huur, of ze staan langer op de wachtlijst. In combinatie met de kredietcrisis is dit negatieve effect enkel versterkt door de stillegging van de productie van woningen.

Het woningtekort

Door privatisering hebben woningcorporaties wangedrag vertoond met als resultaat het verhogen van de huren en het verkopen van huurwoningen. Ondertussen zette de crisis voort en zijn de ontwikkelingsplannen voor nieuwbouw stil komen te liggen. Dit terwijl de vraag naar sociale huurwoningen steeg of op zijn minst gelijk bleef. Tel hierbij het feit dat minister Blok de woningmarkt als voltooid verklaarde en zelfs een pleidooi gaf bij nieuwzender CNBC in tweeduizendzestien over investeringsmogelijkheden in de Nederlandse woningmarkt⁷ en het enige resultaat kan een negatief resultaat zijn.

De aanleg voor deze problemen is begonnen in tweeduizendacht door de bankencrisis, maar ondertussen is er veel gebeurd. Neem bijvoorbeeld de lockdown in de coronacrisis, en de stikstofcrisis waardoor de bouwwerkzaamheden opnieuw stil zijn komen te liggen⁸. De blokkade in het Suezkanaal waardoor honderden schepen vast kwamen te zitten en levering van materialen op zich liet wachten⁹. Of de oorlog tussen

⁶ VPRO, 2012

⁷ CNBC, 2016

⁸ NOS, 2022

⁹ Algemeen Dagblad, 2021

Rusland en Oekraïne, om slechts enkele voorbeelden te noemen. Allen zorgen ze voor een belemmering in het bouwen, terwijl de piek van het woningtekort nog bereikt moet worden¹⁰.

Toch is er een groot verschil tussen de crisis in tweeduizendacht en nu. In tweeduizendacht hadden de starters het namelijk voor het uitzoeken, terwijl de starters nu geen kans meer maken. Dit komt niet alleen door de verstrengde hypotheekregels en de stillegging van bouwprojecten, maar ook door een toenemend aandeel in particulier verhuur bij de verdeling van de woningvoorraad door particuliere beleggers en institutionele investeerders¹¹. Door de schaarste in woningen en tegelijkertijd nood aan woningen, wordt de vraag groter dan het aanbod, waardoor de prijs wordt opgedreven. Starters concurreren met beleggers die weinig risico zien in een markt waarin woning schaarste heerst.

Samenvattend is de woningnood slechts een tekort aan woningen, zoals het hierboven wordt opgevat en omschreven. Maar, toch moet niet in de val van het oppervlakkige worden getreden. Is de woningnood wel slechts een tekort aan woningen? En worden de woningen niet tekort gedaan door de tekortkoming ervan? Want, wat lijkt te gebeuren is een overheersing in een instrumentele houding, gebaseerd op efficiëntie en nut, ten opzichte van de woningmarkt door objectivering van woningen als beleggingsobjecten.

¹⁰ Planbureau voor de Leefomgeving, 2021

¹¹ Planbureau voor de Leefomgeving, 2020

De Heideggeriaanse woningnood

Als het zo is dat de woningnood een tekort aan woningen is, dan is de woningnood voorbij als het woningtekort is aangevuld. Althans, dat zou men kunnen denken in de oppervlakkigheid. Martin Heidegger, een filosoof van Duitse komaf, heeft de term woningnood een stapje verder genomen. Zo zou Heidegger het volgens Arnold Heumakers, gepromoveerd in de Letteren en recensent voor De Volkskrant, het niet in eerste instantie over een gebrek aan woningen hebben als hij het over de woningnood heeft. Heidegger zou een andere 'eigenlijke' nood van het wonen op het oog hebben, namelijk dat men niet meer goed weet wat het wonen eigenlijk is¹². H.M. Berghs beschrijft deze gedachte van Heidegger over de woningnood in het voorwoord van 'Over denken, bouwen, wonen' als een gebrek aan de werkelijke verhouding tussen wonen en bouwen¹³. En Hans Teerds, onderzoeker en architect, schrijft in een recensie over het boek 'architectuur en kritiek van de moderniteit' van Hilde Heynen dat Heidegger met de woningnood bedoeld dat men nog moet leren wonen¹⁴.

Het wordt duidelijk dat Heidegger, en daardoor zijn teksten, op verschillende manieren geïnterpreteerd kunnen worden en zo ook zal dit hier op persoonlijke wijze gedaan worden. Belangrijk om te benadrukken is dat het ook slechts bij interpreteren blijft. Heidegger schrijft dat de eigenlijke nood van het wonen niet in eerste plaats bestaat in het gebrek aan woningen, maar dat de eigenlijke woningnood erin gelegen is dat de stervelingen het wezen van het wonen altijd eerst weer zoeken, dat ze

¹² Heumakers, 1992, p. 29

¹³ Heidegger, 1991, p. 10

¹⁴ Teerds, 2003, p. 42-43

het wonen eerst moeten leren¹⁵. Naar mijn mening bedoelde Heidegger met de eigenlijke woningnood dat de mens op een eeuwige zoektocht is naar het wezen van het wonen en dat hij altijd weer (opnieuw) moet leren wonen, maar dat de mens het simpelweg niet inziet.

Mijn eigen woningnood

Voordat ik deze interpretatie van Heidegger had vroeg ik al naar het wonen van de mens en in het bijzonder naar het wonen van mijzelf. Mijn achtergrond, en daardoor mijn kijk op het wonen, speelt hierbij een belangrijke rol. Ik woon nu al ruim een decennia in het huis waar ik nog steeds gehuisvest ben: een rijtjeshuis. In de wijk staan een hoop eenzelfde rijtjeshuizen bedoeld voor de sociale huursector, maar ook hier heeft de woningbouwcorporatie geprobeerd om deze woningen te verkopen. Ongeacht van wie het eigendomsrecht is, de huizen staan. Het meest bedenkelijke wat ik mij bedacht tijdens een van mijn wandelingen door deze wijk is het feit dat deze huizen er allen zo identiek uitzien, terwijl de mensen die er wonen zo verschillend zijn.

De vraag naar de oorzaak hiervan dringt zich op en het antwoord is eigenlijk al gegeven in dit hoofdstuk. Door de woningnood, als in een tekort aan woningen, worden woningen in rap tempo gebouwd om aan de vraag naar deze woningen te kunnen voldoen. In het geval van mijn wijk, maar ook zeker typerend voor rijtjeshuizen, zijn de huizen gestandaardiseerd en gekopieerd. Dit maakt een snelle productie mogelijk met goede logistieke planning en fasering. In de wijk waar ik woon

¹⁵ Heidegger, 1991, p. 64

zijn de meeste huizen van de woningbouwcorporatie, zij hebben de plicht om een goede woning te bezorgen voor mensen met een laag inkomen. Zij voldoen aan die plicht als met een woning slechts een onderdak wordt bedoeld. En zo sluit ik mij aan bij de vraag die Heidegger stelt: “houden woningen echter reeds de garantie in dat men er woont?”¹⁶.

Waar ik mij zorgen over maak is, dat door deze snelle manier van bouwen, het feit dat men moet kunnen wonen in een woning vergeten lijkt. Niemand heeft bijvoorbeeld aan mij of mijn moeder gevraagd hoe ik in dit huis zou willen wonen, wat dus automatisch betekent dat wij ons moeten aanpassen aan de mogelijkheden van het huis en dus beperkt zijn. Deze beperkingen zijn ons opgelegd tijdens het ontwerpen van de woning en hiermee dus door een architect en zijn opdrachtgever. Het gedachtengoed van een architect heeft mij een vertoog opgelegd. Als ik dit op een grotere schaal bedenk, dan geldt dat vertoog voor alle bewoners in eenzelfde woning. Ik voel mij tot object gemaakt en de prijs die men betaald voor deze objectivering, zo schrijft Jacob Voorthuis, is de destructie van de vrijheid van de mens om zichzelf een eigen wet op te leggen¹⁷. Later in deze thesis zal blijken dat deze objectivering het menszijn belemmerd en daarmee het wonen.

Heidegger stelt dat de eigenlijke woningnood niet een gebrek aan woningen is, maar het feit dat men nog moet leren wonen. Naar mijn mening ontstaat hier een paradox. Men zou moeten leren wonen, maar men moet ook bouwen anders kan er niet gewoond worden. Door de nood, als in een gebrek of behoefte,

¹⁶ Heidegger, 1991, p. 45

¹⁷ Voorthuis, 2012, p. 111

wordt snel gebouwd. Maar, dit snelle bouwen brengt nood, als in gevaar. Gevaar dat de gebouwde woningen geen garantie geven dat men er kan wonen. Als een woning niet de garantie geeft dat er gewoond kan worden, dan kan men natuurlijk ook nooit leren wonen. Mijns inziens is de eigenlijke woningnood dus de woningnood zelf.

Om met deze neerwaartse spiraal te breken moet het wonen (opnieuw) bedacht worden. Heumakers schrijft dat volgens Heidegger de kennis over het wonen alleen eigen gemaakt kan worden via het denken¹⁸. Heidegger schrijft zelf over dit denken in zijn essay 'wat heet denken?' dat men wellicht reeds teveel heeft gehandeld en te weinig heeft gedacht¹⁹. Heidegger sprak dit uit in negentientweënvijftig in een radiovoordracht, tijdens de wederopbouw van Duitsland na de tweede wereldoorlog, maar lijkt nu, zeventig jaar later, nog steeds even relevant. Wellicht heeft men teveel gehandeld in de woningnood door zo snel en zo veel mogelijk te bouwen en daardoor te weinig gedacht. Wellicht is er teveel aandacht geschonken aan het huisvesten en niet aan het wonen zelf.

¹⁸ Heidegger, 1991, p. 10

¹⁹ Heidegger, 1991, p. 27

Wat betekent wonen?

Om het wonen goed te denken, is een verkenning van dit begrip noodzakelijk. Als de taal gerespecteerd wordt, dan moet er zorgvuldig gelet worden op wat zij te zeggen heeft. Bij wezigen woorden van de taal raakt datgene wat daadwerkelijk gezegd wordt immers gauw in de vergetelheid, ten gunste van wat maar oppervlakkig wordt opgevat. Om zorgvuldig met de taal om te gaan zal het groot woordenboek der Nederlandse taal²⁰ gedurende het schrijven van deze thesis vaak geraadpleegd worden, om zo te begrijpen wat de woorden daadwerkelijk te zeggen hebben. Betekenissen die aan woorden worden toegekend in deze thesis zijn dan ook hieruit afkomstig, mits anders aangegeven. Het is dus ook zaak te letten op dat wat de taal te zeggen heeft over het wonen om zo niet in de val van het oppervlakkige te treden. Een verkenning naar het begrip *wonen* in de taal mag daardoor niet ontbreken in deze thesis.

Wonen in de taal van andere talen

De verkenning naar het wonen begint bij Martin Heidegger. Hij probeerde antwoord te geven op de vraag wat wonen is en in hoeverre het behoort tot het bouwen, hierover later meer. Hij schrijft hierover in zijn essay 'Bouwen Wonen Denken', origineel verschenen in het Duits in negentieneenvijftig als 'Bauen Wohnen Denken' en in het Engels vertaald naar 'Building Dwelling Thinking'. Dit essay zal een belangrijke blijken

²⁰ Geerts, 1999

gedurende deze scriptie, maar voor nu is de vertaling van het woord wonen interessant.

Wonen in het Engels

De Engelse vertaling is opvallend, want het wonen wordt hier vertaald met *to dwell* en niet met een andere mogelijkheid zoals: *live, stay, reside, lodge, establish* of *abide*. De betekenis van deze woorden zou in essentie de betekenis van het wonen moeten vertegenwoordigen. De meest interessante betekenissen zullen daardoor hier worden behandeld. Zo betekent *to live* niet alleen wonen, maar ook leven, bestaan, beleven en voortleven. *To stay* betekent verblijven, ophouden, uithouden en blijven en *to establish* betekent vestigen, oprichten en stichten²¹. Toch is de vertaling gemaakt met *to dwell* wat betekent verblijven, zich ophouden, blijven stilstaan en uitweiden.

Wonen in het Duits en Frans

In het Duits is het wonen vertaald met *wohnen* wat naast wonen ook logeren betekent. Anders dan *wohnen* kan wonen ook vertaald worden met *leben, weilen* en *hausen*. Deze woorden betekenen leven, voortbestaan, beleven, verwijlen, vertoeven, verblijven, ophouden en gehuisvest zijn²².

In het Frans kan het wonen vertaald worden naar *Habiter* wat ook verblijfhouden, huizen, bewonen en bezit hebben genomen van betekent. *Demeurer* is een andere vertaling voor wonen wat ook blijven, toeven, verblijven, blijven bestaan en overblijven betekent. De laatste vertaalslag die in het Frans gemaakt kan worden is *vivre* wat niet alleen wonen betekent

²¹ Jansen, 2012b

²² Van Dale, 2022a

maar ook leven, voortbestaan, duren, zich in leven houden, in zijn onderhoud voorzien, doormaken, voelen en ondervinden²³.

Deze Engelse, Duitse en Franse betekenissen betekenen tezamen dat het wonen iets betekent als het zich vestigen met voortdurend verblijf.

Wonen in de etymologie

De etymologie van het woord wonen is belangrijk om haar oorspronkelijke betekenis te achterhalen. Hierbij moet opgemerkt worden dat er af en toe een vertaalslag gemaakt moet worden tussen het Nederlands en het Engels, om zo van meerdere bronnen gebruik te maken en om meer verbanden te leggen. De keuze is gemaakt om wonen naar het Engels te vertalen in 'dwell', zoals uitgelegd in voorgaande paragraaf. Dit betekent tevens dat het onderzoek naar de etymologie in het Engels is gedaan en vertaald is naar het Nederlands.

To dwell kan herleid worden naar vier Indo-Europese wortels. De eerste is *ues*⁻¹ wat betekent *to stay*, *to live* en *to spend the night*. In het Duits betekent dit *verweilen*, *ubernachtet* en *wohnen*²⁴. De Germaanse werkwoordstam *wesan*⁻¹ is hiervan afkomstig en betekent *to be*²⁵. *To be* wordt in het Nederlands vertaald naar *wezen*. Dit *wezen* wordt in het Sanskriet vertaald naar *vásati* wat *to dwell* en *to stay the night* betekent. *To dwell* betekent dus *wezen*. Volgens het Oudhoogduitse woord *wist*

²³ Van Dale, 2022b

²⁴ Pokorny, 2007, p. 3376-3377

²⁵ Kroonen, 2013, p. 582

betekent *to dwell* in het Duits *dasein*, een bekende term van Heidegger. Het wonen, zeker in het geval van het Duitse *wohnen*, is volgens deze werkwoordstam dus het zó zijn, het er-zijn.

De tweede wortel in de Indo-Europese taal is *dheu*⁴ en betekent *to reel*, *to dissipate* en *to blow*²⁶. De Germaanse werkwoordstam *dwaljan-* is hiervan afkomstig en betekent *to delay* en *to hinder* en in het Middelnederlands wordt dit vertaald naar *dwellen*, wat *to lead astray* betekent, dus op een dwaalspoor brengen²⁷. De Germaanse werkwoordstam *toba-*, wat *waiting* betekent, is ook afkomstig van *dheu*⁴. In het Nederlands wordt dit vertaald naar *toeven* wat dan weer *to linger* en *to dwell* betekent. *To dwell* betekent dus ook *toeven*. Het wonen zou dan een ophouden zijn, het laten verstrijken van tijd, om een bepaalde handeling te verrichten. Deze handeling zal plaats vinden bij de dingen, wat later in deze thesis belangrijk wordt.

Een andere wortel in de Indo-Europese taal is *bheu*⁴. Deze wortel betekent *to be* en *to grow*. In het Duits wordt deze wortel vertaald naar *bauen* wat *to populate*, *to live at a place* en *to farm* betekent. Later is de betekenis *to construct* en *to build* eraan toegevoegd²⁸. De Germaanse werkwoordstam *buan-* is hiervan afkomstig en betekent *to live* en *to dwell*. In het Nederlands wordt dit vertaald naar *bouwen*²⁹. Bouwen moet hier in zijn volle betekenis worden opgevat, namelijk als *beploegen*, *bewerken*, *boeren*, *oogsten*, *verbouwen*, *voortplanten* en *uit*

²⁶ Pokorny, 2007, p. 711-720

²⁷ Kroonen, 2013, p. 111-112

²⁸ Pokorny, 2007, p. 435-442

²⁹ Kroonen, 2013, p.71

materialen een geheel maken. To dwell betekent dus *bouwen* waardoor het wonen ook een bouwen is, in zijn volle omvang.

De laatste herleiding van *to dwell* in de etymologie is terug te vinden in de Indo-Europese werkwoordstam y-en^{-1} . Het betekent *to strive, to love* en *to wish for*. Het Oudhoogduitse woord *wonēn* is hiervan afkomstig en betekent in het Engels *habitual* of *to accustom*. In het Duits betekent het ook nog *bleiben* en *wohnen*³⁰. De Germaanse werkwoordstam *wunen-* is hiervan afkomstig en betekent *to be used to*. In het Oudhoogduits betekent het *wonēn: to dwell* en in het Nederlands wordt dit vertaald naar *wonen*³¹. De vertaling van ‘to be used to’ is *tevreden zijn*³². *To dwell* betekent dan ook *wonen*.

Wonen in het Nederlands

Uit het onderzoek naar de etymologie van het wonen blijkt dat *to dwell* herleid kan worden naar de woorden *wonen, bouwen, toeven* en *wezen*. Doordat deze scriptie het wonen betreft zal alleen dit woord nader onderzocht worden. Volgens het Groot woordenboek der Nederlandse taal betekent wonen *verblijf houden, gehuisvest zijn of zijn woning hebben*. Doordat deze betekenissen niet veel loslaten over het wonen zelf, zijn de betekenissen van deze woorden en de betekenissen daarvan onder de loep genomen.

³⁰ Pokorny, 2007, p. 3317-3319

³¹ Kroonen, 2013, p. 599

³² Philippa, 2009

Zo betekent *gehuisvest* huisvesting en onderkomen hebbend. *Huisvesting* betekent huisvesten, een gelegenheid om te verblijven, onderkomen of onderdak. Een *onderdak* is een gelegenheid om in een woning te verblijven, ofwel onderkomen. *Onderkomen* betekent op zijn beurt huisvesting vinden, in veiligheid komen of letterlijk, onder dak komen. Dit *dak* is het gehele samenstel dat de bedekking vormt van een huis. Het *huis* is een bouwwerk of bouwsel dat mensen tot woning kan dienen of dat als woning geschikt is. Een *Bouwsel* is iets dat is gebouwd, ook wel een gebouw en een *gebouw* is hetgeen dat gebouwd is, dienend om er te werken, wonen of om er iets op te bergen. Een huis is dus eigenlijk een gebouw om in te wonen. Ook betekent *gebouw* het telkens of voortdurend bouwen, als in ge-bouw. Als een gebouw als huis is, dan kan pas van een woning gesproken worden als er in dat huis daadwerkelijk gewoond wordt. Het wonen vind dus plaats in een huis waarin het wonen mogelijk gemaakt wordt.

Wat het wonen dan precies is wordt duidelijk bij de verkenning van *verblijf houden*. *Verblijf* betekent het zich ophouden, de plek waar men tijdelijk of duurzaam gevestigd is, een onderkomen of een woongelegenhed. Alleen het *ophouden* geeft geen blijk van een specifieke plek, waardoor het wonen op zich achterhaald kan worden. *Ophouden* betekent namelijk ergens vertoeven en *vertoeven* betekend rust houden, wachten en verblijven. *Verblijven* betekent enige tijd wonen of logeren en voortdurend zijn. Deze betekenis laat dus zien dat wonen iets tijdelijks is. *Tijdelijk* is voor een bepaalde tijd, niet blijvend en dus *vergankelijk*, wat betekent voorbijgaand en onbestendig. *Onbestendig* wil zeggen *veranderlijk*, wisselvallig en wispelturig. Deze drie betekenissen komen neer op het feit dat iets

geneigd is te veranderen, dat het onvast, onzeker en variabel is. Het wonen is dus ook iets tijdelijks en veranderlijks.

Het wonen van Martin Heidegger

Ook Heidegger maakt gebruik van de etymologie, de studie naar de ongecompliceerde betekenis van een woord is zelfs één van zijn denkwegen. Zo schrijft hij in zijn essay genaamd 'het ding' dat het denken niet van de etymologie zou moeten leven, maar dat de etymologie noodzakelijk is om in eerste instantie de wezenlijke verhoudingen te denken van woorden zoals ze als woord zijn, door te achterhalen wat zij ons in de dieptestructuren daadwerkelijk vertellen³³. Bovenstaande exploratie naar het begrip wonen was dus noodzakelijk om het wonen te denken en te begrijpen. Heidegger zelf levert echter geen enkel bewijs in zijn essay dat wat hij zegt met betrekking tot de etymologie ook zo is, dus wat hij beweert wordt hier tevens getoetst.

Als wonen *gehuisvest zijn* betekent dan betekent dat wonen tot onder dak komen is. Hoe dit onderdak er uit ziet is voor nu even niet interessant. Wel is het interessant de strekking te maken dat er alleen gewoond kan worden naar mate er onderdak gebouwd wordt. Het bouwen behoort dus tot het wonen en zou het wonen ten doel hebben. Maar in hoe verre behoort dat wat gebouwd is dan tot het wonen? Niet alle gebouwen zijn immers woningen. Heidegger geeft als voorbeeld dat bruggen, energiecentrales, treinstations en autosnelwegen gebouwen zijn, maar geen woningen zijn. Toch, zo stelt hij, zouden deze vermelde gebouwen tot het domein van het wonen

³³ Heidegger, 1991, p. 76

behoren en reikt het wonen daarmee verder dan de woning zelf³⁴. Toch valt er iets aan te merken op deze woordkeuze van Heidegger. Het Duitse *bauten* wordt vertaald naar *gebouwen*. Echter, iets dat is gebouwd is alleen een gebouw als het wonen, werken of bergen ten doel heeft volgens zijn betekenis. Heeft het dit niet ten doel, dan is het een bouwsel. Doordat het hier de Nederlandse taal en niet de Duitse taal betreft, wordt het woord bouwsel geprefereerd. Een autosnelweg is immers niet gebouwd ter behoeven van wonen, werken of bergen en is daarmee een bouwsel.

De gebouwen huisvesten de mens. Hij bewoont ze, maar toch woont hij er niet als het wonen alleen zou betekenen dat hij er een onderdak heeft. Echter, om te wonen moet wel degelijk gebouwd worden, wat impliceert dat wonen en bouwen als doel en middel worden opgevat. Het wordt zo voorgesteld als twee afzonderlijke activiteiten, waardoor de wezenlijke connectie in de vergetelheid is geraakt. Heidegger stelt dat bouwen niet een weg is om tot het wonen te komen, maar dat het bouwen op zichzelf al wonen is³⁵. Maar, hoe wordt het wezen van het bouwen en het wonen dan gelijkgesteld? Heidegger doet dit op zijn geheel eigen wijze, via de taal. De woorden die gebruikt worden om over het wezen van een zaak te spreken, voltrekt zich via deze taal, in de veronderstelling dat het wezen van de taal gerespecteerd wordt.

Het bouwen betekent via het Oudhoogduitse woord *buon* wonen. Deze eigenlijke betekenis is verloren gegaan, maar er zijn wel nog enkele sporen te vinden, zoals in het woord 'buur'. De

³⁴ Heidegger, 1991, p. 45

³⁵ Heidegger, 1991, p. 46

buur is de ‘nabuur’, de ‘nagebuur’³⁶, degene die in de nabijheid woont en spreekt dus van een woonplek³⁷. Dit geeft een wenk naar hoe het eigenlijke wonen gedacht moet worden. Hedendaags, als er van wonen sprake is, wordt een gedragswijze voorgesteld die de mens naast andere uitoefent: hij woont hier en hij werkt daar. Bouwen betekent dus wonen en waar het bouwen zijn oorspronkelijke zeggingskracht heeft maakt duidelijk in hoe verre het wezen van het wonen strekt.

Bouwen, in het Oudhoogduits *buan* zou immers ook *ben* betekenen in de zegswijzen: ik ben, jij bent³⁸. Dit zou volgens Heidegger betekenen dat het bouwen, waartoe ‘ik ben’ behoort, eigenlijk betekent ‘ik woon’. De wijze waarop ‘ik ben’ en ‘jij bent’, dus de manier waarop de mensen op de aarde *zijn*, is het *buan* en dus het bouwen en daarmee het wonen. Het oude woord bouwen laat blijken dat de mens *is* voor zover hij woont. Echter, bouwen betekent tevens: verzorgen en telen, als in: de akker bebouwen en de gewassen verbouwen. Het bouwen is hiermee dus een bewaren, de gewassen rijpen namelijk vanzelf³⁹. Ook betekent bouwen: uit materialen een geheel maken. Beide behoren tot het eigenlijke bouwen en dus het wonen.

En dan nu, wellicht de reden dat het wonen in de vergetelheid is geraakt: als het wonen het zijn op de aarde is en daarmee een alledaagse ervaring voor de mens is, is het een gewoonte. Het gewoon geworden wonen komt hiermee in de schaduw te

³⁶ Pokorny, 2007, p. 435-442, in het Oudhoogduits: ‘Nähgibür’

³⁷ Heidegger, 1991, p. 47

³⁸ Pokorny, 2007, p. 435-442, *Buan* komt van *bheu*-⁴ waar ook het Oud Engelse *beo* van afkomstig is en betekent ‘I am’ ofwel: *ik ben*

³⁹ Heidegger, 1991, p. 47

staan van de talrijke manieren waarop het wonen zich voltrekt, namelijk het bouwen als telen en verzorgen en het bouwen als gebouwen oprichten. Nu zou men kunnen stellen dat het slechts louter om een verandering in de betekenis van woorden gaat, maar Heidegger heeft hier een antwoord op. Hij stelt dat in deze verandering zich iets verbergt dat van doorslaggevend belang is, namelijk dat het wonen niet meer als het zijn van de mens wordt ervaren en dat het wonen nooit vanuit als de grondtrek van het menszijn wordt gedacht⁴⁰.

Conclusie

Ik heb gepoogd te luisteren naar wat de taal mij te zeggen heeft door onderzoek te doen naar het begrip wonen en ik heb hierbij ook de rijke inzichten van Heidegger op mij in laten werken. Aan de oppervlakte betekent wonen in andere talen niet meer dan het zich vestigen of voortdurend verblijven. Echter, in het Nederlands heb ik een diepgaander onderzoek kunnen uitvoeren en woorden beter kunnen herleiden. Ikzelf zou zeggen dat het wonen dan iets zou betekenen als het omgaan met tijdelijke en veranderlijke omstandigheden in iets dat is gebouwd. Let wel, het blijft hierbij oppervlakkig.

Ik wil tot het wezen van het wonen dringen, waardoor ik genoodzaakt was een onderzoek te doen naar de etymologie van het wonen, om de diepere gronden te ontrafelen. Zo zou wonen, volgens de Germaanse tak *wunen*- tevreden zijn betekenen, maar dit is niet veel zeggend. Het Duitse *wohnen* geeft meer inzichten. Het wil zeggen dat het wonen verwijst naar het *dasein*, het *mens-zijn*. Via het begrip *bouwen*, in het Duits

⁴⁰ Heidegger, 1991, p. 48

bauen, wat afkomstig is van de Germaanse tak *buan-*, kan het wonen in verband worden gebracht met het bouwen en het zó-zijn.

Dit onderzoek naar de etymologie sluit naadloos aan bij de woorden van Heidegger. Het wonen zou volgens hem de manier zijn waarop de mensen op de aarde zijn. Dit er-zijn van de mens kan wellicht nader verklaard worden met de resultaten van de etymologie van *to dwell*. Dit zou in het Nederlands namelijk herleid kunnen worden naar *wezen*, *toeven*, *bouwen* en *wonen*. Wat mijns inziens een goede samenvatting geeft. Het wonen van Heidegger is daarmee ook meer een *dwellen*⁴¹ dan een *wonen*, zoals het hedendaags wordt opgevat. Het wonen wordt nu namelijk niet gedacht als het zijn van de mens. Als het wonen het menszijn is op de aarde, dan is het wezen van het wonen gelegen in het wezen van het mens-zijn.

Wat is dan mens zijn? Mens-zijn betekent volgens Van Dale 'het bestaan als mens en de kwaliteit ervan'. Ik zou zelf willen stellen dat het zijn van de mens zich manifesteert in zijn leven, de Germaanse tak *buan-* betekent namelijk niet alleen *to dwell*, maar ook *to live*⁴². Zijn leven, vol veranderlijke en onverwachte wendingen waarop hij op de een of andere manier moet anticiperen om voort te komen. Denk alleen al aan de behoefte aan lucht, de mens anticipeert hierop door adem te halen, als de mens niet ademt, kan hij niet leven. De mens kan dus niet leven zonder te anticiperen op zijn behoeften. Als het wonen het menszijn is op de aarde, dan is het wonen dus een

⁴¹ Ik neem hier een Engels werkwoord en vernederlands het naar het werkwoord *dwellen*

⁴² Kroonen, 2013, p. 71

anticiperen op de omstandigheden waarin men zich bevindt. Door het wonen zo te definiëren, wordt het vanuit het mens-zijn gedacht en komt het daarmee tegemoet aan de eis van Heidegger.

Deze strekking over het mens-zijn als een anticiperend leven komt overeen met de conclusie die ik heb getrokken uit het onderzoek naar de betekenis van het wonen in het woordenboek. Het omgaan met tijdelijke en veranderlijke omstandigheden is een anticiperen van de mens op de tijdelijkheid. Deze tijdelijkheid is daarbij typerend voor de mens omdat ze hieraan gebonden zijn, ze zijn immers tot de dood in staat. Heidegger refereert zelfs naar de mens als stervelingen, omdat ze in staat zijn te sterven. Samenvattend zou ik dus willen stellen dat het wonen het anticiperen op tijdelijke en veranderlijke omstandigheden is. Wat dat betreft past de betekenis voor wonen van het Franse *vivre* het best: 'in zijn onderhoud voorzien'.

De vraag naar het wezen van het wonen

Nu een grondige analyse naar de betekenis van het begrip wonen is gedaan is de logische vervolgstap de vraag naar haar wezen. Het is een poging te achterhalen wat zij werkelijk als zijnde is. Wonen is vooralsnog het anticiperen op tijdelijke en veranderlijke omstandigheden, maar wat is de essentie? Ook hier is het belangrijk om nauwkeurig te luisteren naar wat de taal te vertellen heeft, doordat de taal datgene is dat de lezer aanspreekt en de lezer als lezer zijnde daarmee in zijn eigen wezen roept.

Het wezen van het wonen volgens Heidegger

Het wezen van het wonen is te vinden in wat de taal toespreekt. Het gotische *wunian* en het Oudsaksische *wuon* betekenen net zoals het oude woord bouwen 'het zich ophouden', maar bij het gotische woord wordt duidelijk hoe dit word ervaren. *Wunian* betekent: tevreden zijn, tot vrede gebracht en in vrede blijven. Ook al in vorig hoofdstuk is duidelijk gemaakt dat het wonen herleid kan worden naar tevreden zijn, wat in de vraag naar het wezen van het wonen van belang is. Het woord vrede beduidt hier het vrije, volgens Heidegger het '*frye*', wat het behoeden tegen schade en bedreigingen betekent. In het Duits wordt dit beschreven als '*schonen*' wat in het Nederlands *ontzien* betekent. De Nederlandse vertaling is gemaakt naar ver-schonen omdat ook dit 'ontzien' betekent, maar hierdoor de connotatie bewaart blijft van een actief vrijlaten, oppassen, zorgen en hoeden. Dit ver-schonen is een van de belangrijkste termen die Heidegger gebruikt en moet daardoor goed begrepen worden. Het eigenlijke ver-schonen vindt plaats wanneer

iets bij voorbaat aan zijn wezen wordt overgelaten en dus wanneer iets tot zijn wezen wordt gebracht⁴³.

Het viertal

Het vrijlaten, zorgen, oppassen en hoeden, het verschonen dus, is volgens Heidegger de grondtrek van het wonen en zou het wonen in zijn gehele omvang betreffen. Deze omvang zou pas zichtbaar worden door te bedenken dat het wonen berust op het menszijn en daarmee op het verblijf van de *sterveling* op de *aarde*. Op de aarde betekent reeds onder de *hemel*, waarbij dat wat er tussen is behoort tot de samenleving, wat een verblijf is ten overstaan van het *goddelijke*. Deze redenatie gebruikt Heidegger om grip te krijgen op het zijn van de mens op de aarde en dus daarmee het wonen⁴⁴.

De aarde is de dienend dragende en vruchtbare aardbol met gewas en gedierte. De hemel is de zonnebaan, de maan, de jaargetijden, de dag en de nacht. De goddelijken zijn de wenkende boden van de godheid en de stervelingen zijn de mensen. De eenvoud, in het Duits *einfalt*, betekent in elkaar geplooid of in-een-gevouwen, die het hunne is wordt het viertal⁴⁵ genoemd. Volgens Heidegger komt in de redding van de aarde, het ontvangen van de hemel, het verwachten van het goddelijke en in de begeleiding van de sterveling het wonen tot zijn wezen, als het viervoudig verschonen van het viertal. Het verschonen betekent het viertal in zijn wezen hoeden en dus iets

⁴³ Heidegger, 1991, p. 49

⁴⁴ Heidegger, 1991, p. 51

⁴⁵ Vertaalt van het Duitse 'das geviert'

aan zijn wezen overlaten⁴⁶. Hoe Heidegger dit precies heeft bedoeld is voor nu niet waardevol, wat wel waardevol is, is datgeen waarin het viertal samenkomt, namelijk in de dingen. Deze dingen bergen het viertal slechts, als ze zelf als dingen in hun wezen worden gelaten. Wonen is dus het in zijn wezen laten van de dingen, door ze te verschonen⁴⁷.

Het wezen van het wonen

Heidegger legt op een ietwat eigenzinnige manier uit waarin volgens hem het wezen van het wonen gelegen is. Het wezen van het wonen zou volgens hem gelegen zijn in het verschonen van de dingen. Het verschonen houdt in: een actief vrijlaten, zorgen en hoeden. Een randvoorwaarde voor dit verschonen is het *frye*, ofwel het vrije. Zoals ik het zie, betreft dit ook de vrijheid van de mens, om te kunnen zijn zoals hij is. Zo schrijft J. Voorthuis dat elk menselijk handelen het gehele mens-in-zijn-omgeving-zijn impliceert. Het is een staat van zijn in een onbepaaldheid, omdat elke bepaaldheid een zijnde is. Door eventuele objectivering van de mens verliest hij dus zijn onbepaaldheid en daarmee zijn vrijheid⁴⁸. Zonder de vrijheid om onbepaald te zijn, kan een mens niet mens-zijn en zal hij dus nooit kunnen wonen. De essentie van het wonen is dus het in vrijheid, in het '*frye*', tevreden zijn, tot vrede gebracht en tevreden blijven.

⁴⁶ Heidegger, 1991, p. 52

⁴⁷ Heidegger, 1991, p. 53

⁴⁸ Voorthuis, 2012, p. 111

Het wezen van het wonen in de architecturale context

Nu het wonen op de breedste schaal is verkend, volgens de filosofie van Heidegger, kan het weer terug geplaatst worden in de context van de architectuur. Het in vrijheid tevreden zijn vindt in dat geval niet alleen in het algemeen plaats op de aarde, maar in het specifiek in een huis. De essentie van het wonen wordt dus bewerksteld als een bewoner tevreden is in zijn woning. Echter, dat hij tevreden is wil niet zeggen dat hij ook daadwerkelijk woont. Hij moet immers tevreden blijven. Hij zal dus in vrijheid moeten kunnen anticiperen op zijn tijdelijke en veranderlijke omstandigheden in dat huis. Pas dan woont hij. Dat wonen impliceert tevens dat hij het huis moet verschonen, om het zo in haar wezen te laten. De vraag naar het wezen van het wonen roept daardoor de vraag naar het wezen van het huis en de woning op. Hier zal later in deze thesis nog voldoende aandacht aan worden geschonken.

Vooralsnog is het belangrijk om te weten dat het wonen het in vrijheid anticiperen op tijdelijke en veranderlijke omstandigheden is en dat het wonen plaats vindt bij de dingen. In de architectuur is dat ding waarbinnen het wonen plaats vindt een gebouw. Gebouw moet hier in zijn dubbele betekenis worden opgevat. Het gebouw als bouwsel en het gebouw als een voortdurend bouwen. Deze kennis zal in het volgende hoofdstuk gebruikt worden om zo te analyseren hoe het wonen zich door de eeuwen heen in de architecturale context heeft gemanifesteerd.

Hoe heeft men gewoond?

Nu de taal heeft gesproken en de betekenis en de aard van het wonen duidelijk heeft gemaakt, is het van belang om te vragen naar de geschiedenis van het wonen. Deze verkenning van het wonen in het verleden laat vermoedelijk zien hoe het wonen door de eeuwen heen is veranderd en hoe de oorspronkelijke betekenis van het wonen, zoals blijkt uit het taalonderzoek, verloren is gegaan. Het is hier niet de bedoeling om de geschiedenis van de architectuur en daarmee de bouwkunst te analyseren, noch om een samenvatting van de geschiedenis van de architectuur te geven, maar juist om sporen te bespeuren van het bouwen en wonen.

Wonen in de prehistorie

Het mocht duidelijk zijn dat het Heideggeriaanse wonen niet alleen de activiteit wonen in een woning betreft, maar als een mens-zijn op de aarde en wel geconcretiseerd als een verblijf bij de dingen. Hedendaags lijkt dit wellicht lastig te bevatten, gezien het wonen toch wel vaak oppervlakkig wordt opgevat in de zin van het verblijven van personen op een vaste plek: “ik woon hier en ik werk daar en soms werk ik waar ik woon”. Toch blijkt de opvatting van Heidegger juist en wel om de reden dat men niet altijd in woningen heeft gewoond. Namelijk toen de mens nog afhankelijk was van het verzamelen van voedsel om in leven te blijven. Het leven is een veranderlijke en tijdelijke factor, waarbij het in leven blijven een anticiperen is op de behoefte om te overleven.

Dit in leven blijven van de mens was een nomaden bestaan waarin hij tevreden gesteld was met geïmproviseerde schuilplaatsen zoals holen en grotten. Bij voedselschaarste of verslechtering van het klimaat, en dus door ontevredenheid, trokken de mensen weg uit een bepaald gebied om zich elders te vestigen waar ze wel werden voorzien in hun behoeften. Deze woonbehoeften speelden ook op kleinere schaal. Zo werd de grot zelf gebruikt om te rusten, te schuilen en te slapen. Het dagelijkse leven speelde zich af vóór de grot door een gebrek aan daglicht en dreigend gevaar in de grot. Deze eigenlijke woonbehoefte werd opgelost door het maken van vuur. Het gaf de mens licht en het beschermde tegen roofdieren. Het vuur, toen nog niet ontdekt was hoe het zelf gemaakt moest worden, werd vermoedelijk verkregen bij zeldzame gelegenheden zoals bosbrand of blikseminslag. In de grot zaten verschillende gezinnen, met ieder een eigen vuurplek, en het vuur werd van gezin op gezin doorgegeven⁴⁹.

Aangezien het gemakkelijker was het vuur aan te houden, werd een door ongelukkig toeval gedoofd vuur terug gekregen door het van de burens over te nemen. Hier schemert de betekenis van *buan* door. De mensen hielden zich op in de grot, bij een vuur, ten behoeven van de woonbehoefte. Door het doven van het vuur anticipeerde men door het vuur te halen bij de buur die nabij was, de nagebuur. Door deze anticipatie, tevens een noodzaak om in leven te blijven, komt de mens in zijn mens-zijn en dus tot het wonen als bouwen. Dit bouwen als een telen en verzorgen is dan ook goed te zien toen het bouwen als construeren in opkomst was.

⁴⁹ Rottier, 1988, p. 16-20

Van jager naar verzamelaar

Door de jacht op onder ander rendieren, om te voorzien in behoeften aan eten, kleding, tentbenodigdheden, wapens en gereedschap, werden de jagers genoodzaakt deze lopende voorraad grondstoffen te volgen. De nederzettingen die ontstonden, bestonden uit hutten of tenten. De bouwsels waren vaak gelegen nabij water, om te voorzien in behoeften zoals drinkwater, mogelijkheid tot vissen en betere plantgroei. Door de onvoorspelbaarheid van de natuur, en dus in voedselvoorziening, bestond een groepering slechts uit gemiddeld zes hutten met elk drie tot zes bewoners. In elke hut werd steeds een vuur brandend gehouden. De hut beschermde dus niet alleen de bewoner, maar ook het vuur⁵⁰.

Tijdens de neolithische revolutie kreeg het landschap geleidelijk aan een gevarieerder aanzien, door meer regenval en een stijgende tempratuur. De eerste bomen en struiken verschenen en ook de grassoorten bereidde zich uit. Deze veranderingen hebben geresulteerd in permanente nederzettingen. Bij akkers vormde zich grotere nederzettingen, omdat hier beter in behoeften kon worden voorzien⁵¹. Men begon te boeren: verzorgen en telen van gewassen. Ook begon, door genoeg voorzieningen, de populatie te groeien in de nederzetting. Hier had het *bauen* zijn volledige zeggingskracht. Volgens de Proto-Europese werkwoordstam *bheu*⁴, waar ook *buan* van afkomstig is, zou *bauen* *to populate, to farm en to live at a place* betekenen⁵², precies wat er dus gebeurde. Sterker nog de nagebuur, in het Oudhoogduits *nägibür*, zou volgens dezelfde

⁵⁰ Rottier, 1988, p. 24-28

⁵¹ Rottier, 1988, p. 32

⁵² Pokorny, 2007, p. 435-442

werkwoordstam *farmer* betekenen, ofwel boer. Het wonen was hiermee eigenlijk een boeren.

De voorheen ovaalvormige plattegronden veranderden in die tijd naar vierkante plattegronden om zo het bruikbare oppervlak in het gebied beter te benutten. Niet alleen de buitenruimte, maar ook de binnenruimte werd zo efficiënter. In tegenstelling tot de ovale plattegrond van de hutten, kon men in een rechthoekige plattegrond de ruimte beter aanpassen aan de verschillende functies in het huis. Rottier schrijft hierover: “Het werd zo ook eenvoudiger het huis uit te bereiden wanneer daar behoefte aan bestond”⁵³. Dit is bij uitstek de essentie van een woning. De bewoner was toen in staat zijn huis gemakkelijk aan te passen als zijn (woon)behoefte veranderde.

Zaal- en hallenhuizen

Deze woningen zijn de zogeheten hallenhuizen. Dit huis deed zijn intrede in vierduizendvijfhonderd voor christus en bleef sindsdien de basis voor veel boerderijen. Dit komt door de efficiënte indelingsmogelijkheden van de ongeveer zes meter brede tot soms wel dertig meter lange huizen. Vaak bestond het huis uit drie verschillende functionele zones: de woonruimte, de werkruimte en de stalruimte. De primitieve hallenhuizen bestonden uit drie rijen houten kolommen als draagconstructie, twee aan de zijkanten naast de wanden en één in het midden om de nok te ondersteunen. Echter, dit beperkte de indelingsmogelijkheid en door behoefte hieraan werd later de middelste kolom vervangen met een dwarsbalk die aan de buitenste kolommen werd bevestigd: de gebintconstructie.

⁵³ Rottier, 1988, p. 33

Het hallenhuis is hierdoor de oudste bekende bouwvorm met een echte constructie⁵⁴.

Het woord hal betekende aanvankelijk zoiets als ‘datgene wat overdekt is of grote overdekte ruimte’ en kan herleid worden naar de Indo-Europese stam kel-, wat verbergen of bedekken betekent. Hieruit bestond de betekenis ‘ruimte om in te wonen’, ofwel hallenhuis. Door de eeuwen heen is de bouwvorm veranderd. Het hallenhuis dat, zelfs met gebint, uit drie beuken bestond belemmerde de mens nog steeds in de indelingsmogelijkheden, waardoor een eenbeukige constructie intrede heeft gedaan met één gebint in lijn met de wanden. Hierdoor werden de wanden hoger en de grote overdekte ruimte nog vrijer. Dit is een zaalhuis gaan heten, vernoemd naar het woord zaal. Dit woord komt van het Germaanse Sali- of sala- en betekende oorspronkelijk waarschijnlijk ‘onderdak, grote ruimte’. In het Gotisch ontstond hieruit het werkwoord *saljan* ‘verblijven, onderdak vinden’⁵⁵. Door de anticipatie op de behoefte een vrijere ruimte te willen, kan al gesproken worden van wonen. Echter, door deze anticipatie is het anticiperen op andere behoeften vergemakkelijkt. Er kan dus gesteld worden dat het hallenhuis en het zaalhuis beide de mogelijkheid geven tot wonen, en daarmee geassocieerd kunnen worden als woning.

Wonen in de Romeinse tijd

De betekenis van hal en zaal als ‘woning’ is verdwenen en betekent nu vooral ‘grote ruimte’. De voornaamste reden voor deze verandering is de verandering van het huis. Dit begon met

⁵⁴ Hoekstra, 2009, p. 18-19

⁵⁵ Hoekstra, 2009, p. 22-25

de opmars van de Romeinen naar de Lage Landen, die met hun overheersing cultuur brachten. Dit bracht grote veranderingen in de technische en sociaaleconomische ontwikkelingen met zich mee en hebben daardoor de ontwikkeling van nederzettingen met een min of meer stedelijk karakter gestimuleerd. De infrastructuur werd beter door wegen en bruggen, die kenmerkend waren in de regelmatige plattegronden van de steden met vierkante woonblokken. Midden in de steden bevonden zich de bestuurlijke gebouwen, religieuze en culturele instellingen en voorzieningen om te ontspannen. Deze verstedelijking was het middel bij uitstek om de romanisering te bewerkstelligen en was alleen maar mogelijk met een tevoren opgesteld stedenbouwkundig plan. Alles was binnen de oppervlakte van dit plan viel, moest worden geruimd⁵⁶.

Er verschuilt zich in deze informatie al een antwoord op de vraag naar het wonen. De Romeinen hebben, weliswaar door geweld, in alle vrijheid voorzien in hun behoeften, namelijk de mogelijkheid een betere bestuurlijke greep te krijgen op de uitgestrekte veroverde gebieden. Dit is duidelijk een anticiperen, en wel door verstedelijking van de nederzetting. Ook hebben de Romeinen geanticipeerd op behoeften door midden in de steden belangrijke voorzieningen te plaatsen, ter behoeven van de bewoners. Het lijkt erop dat het wonen erop vooruit is gegaan, maar toch ontstaan de eerste scheuren. Zo stelt Heidegger dat de mensen wonen voor zover ze de aarde redden, haar dus in haar wezen laten en haar niet uitputten⁵⁷, maar de Romeinen hebben de aarde van al haar obstakels ontdaan om te kunnen anticiperen op hun behoeften.

⁵⁶ Rottier, 1988, p. 45-49

⁵⁷ Heidegger, 1991, p. 51

De variant op het zaalhuis

Dit wonen vond niet alleen plaats in de steden, maar ook in de huizen, waarvan de Romeinen drie soorten brachten. Het eerste type is een variant van de zaal- en hallenhuizen en waren vooral gelegen in het centrum met de korte gevel naar de straat. Deze huizen waren populair door de vrije indeling van de plattegrond die vaak bestond uit een combinatie van werkplaats en winkel aan de straatzijde en de woonvertrekken aan de achterzijde⁵⁸. Het is hier waar het begin van de verandering van het woord hal plaatsvond. Hal betekent volgens Van Dale namelijk ook een wijde overdekte ruimte waar koopwaren werden uitgesteld en verkocht. Deze variant was dus uitermate geschikt om te kunnen voldoen aan de woonbehoeften van de vakman.

De peristyl-woning

De tweede variant is wellicht belangrijker geweest voor de ontwikkeling voor de woning die hedendaags gedacht wordt. Het betreft de peristyl-woning, ontwikkeld uit het atrium-huis, bestemd voor de welgestelden. Opvallend aan dit huis is dat het zich naar binnen, naar het atrium, oriënteert. Belangrijk aan dit huis is dat de oppervlakte van het huis is verdeeld in verschillende gebieden, met ieder een eigen functie. Voorbeelden hiervan zijn de slaapkamers, keuken en tuinkamer. De peristyl-woning bestond bijna altijd uit één bouwlaag. Echter, bij uitzonderlijke familieomstandigheden bouwde men een extra verdieping⁵⁹. Deze extra verdieping werd niet gebouwd uit architectonisch oogpunt, of door een tevoren opgesteld plan,

⁵⁸ Rottier, 1988, p. 50

⁵⁹ Rottier, 1988, p. 53

maar uit de noodzaak voldoende slaapgelegenheden te creëren. Deze anticipatie getuigd van bouwen en wonen. Maar, ook hier komt het wonen in het geding doordat de vrijheid van de onbepaalde ruimte wordt belemmerd door er functies aan toe te kennen.

De insula

De insula, ook wel woonblok, is de derde en daarmee laatste variant die de Romeinen naar de Lage Landen brachten. Het is in zekere zin de voorloper van de moderne massawoningbouw: gebouwd met het doel de beschikbare ruimte zo veel mogelijk voor kamers te benutten. Dit resulteerde in een naar-buiten-kering van de huizen om zo licht en lucht van buiten te verkrijgen. De kamers werden verhuurd, waardoor de woonblokken met hun appartementen winstgevende objecten bleken voor speculatie. Vaak bestonden deze woonblokken uit een enkele bouwlaag. In drukke steden werd er vaak sporadisch een verdieping op gebouwd, maar doordat de draagconstructie hier niet voor bestemd was, had het af en toe fatale gevolgen. Door de uitvinding van het opus caementicum, een combinatie van kalksteen, zand en klei, werd deze uitbouw, hoogbouw, mogelijk gemaakt⁶⁰.

De woonomstandigheden in de meeste insulae waren minimaal. Het grootste gedeelte van de gezinnen had beschikking over slechts twee kamers, waarbij geen keukens inbegrepen was. Hierdoor moesten de bewoners eten en drinken in kleine eetgelegenheden gelegen op de begane grond. Het koken gebeurde op draagbare fornuizen die tevens als verwarming diende in de winter, maar erg brandgevoelig waren. Zeker de

⁶⁰ Rottier, 1988, p. 59

houten constructie was hier niet tegen bestemd, waardoor onder andere architect Vitruvius⁶¹ pleitte om de houten draagconstructie te vervangen door kolommen van natuursteen.

De kamers werden verhuurd door beleggers met winstoogmerk, die niets zagen in het verbeteren van de kwaliteit van de woonblokken. Dit is terug te zien aan het feit dat de bouwwerken geen speciale kenmerken in oriëntatie of in de bouw ervan bezaten, dat de ruimtes geen vaste bestemming hadden en dat het niet goed gesteld was met de veiligheid. Dit resulteerde vaak in instortingen en branden, wat reden is geweest voor keizer Augustus een wet te vaardigen. Deze wet bepaalde dat er niet hoger gebouwd mocht worden dan twintig meter, ofwel vijf verdiepingen. Ook moest voortaan een open ruimte van vier meter worden gehanteerd tussen de woonblokken, ter voorkoming van brandoverslag⁶².

De kamers in de insula waren onbepaald. De bewoner was dus vrij om te anticiperen op zijn woonbehoeften. Hij heeft weliswaar geen eigen keuken tot zijn beschikking, maar de behoefte om te koken werd toch vervuld. Dit werd gedaan op een grotere schaal, door het plaatsen van eetgelegenheden op de begane grondvloer. Er is dus op verschillende schaalniveaus sprake van het voorzien in woonbehoefte. Echter, de bewoner is wel in zijn vrijheid beperkt om op deze behoefte te anticiperen. Hij kon niet meer in zijn huis koken of deze vergroten als hij hier nood aan had, in tegenstelling tot het zaalhuis en de

⁶¹ Marcus Vitruvius Pollio was een Romeins militair, ingenieur en architect en is de auteur van 'De Architectura libri decem' (De bouwkunst in tien delen), daterend uit ongeveer vijftwintig voor christus

⁶² Rottier, 1988, p. 63

peristyl-woning. In het geval van de insula zat hij ingekaderd, opgehokt, tussen de onbetrouwbare wanden. Het is wellicht niet voor niets dat het Latijnse woord *insula* 'eiland' betekent en via een omweg in het Italiaans en Frans heeft het geleid tot het werkwoord *isoleren*⁶³.

Wonen in de middeleeuwen

Na een vierehalve eeuw van overheersing door de Romeinen brak een nieuwe periode aan die de middeleeuwen is gaan heten. Het vertrek van de Romeinen uit de Lage Landen heeft geresulteerd in germanisering in steden, als tegenreactie op de romanisering. Dit betekende het einde van de *Pax Romana* 'de Romeinse vrede' waardoor de Germaanse stammen terug vielen op minder duurzame vestigingsplaatsen die weer bestonden uit de zaal- en hallenhuizen. Hoekstra schrijft dat de huizenbouw tot het jaar duizend een periode van stilstand en achteruitgang heeft gekend. Dat terwijl de Romeinen zoveel veranderingen brachten in het wonen. De samenleving bouwde uiteindelijk voort op de restanten die de Romeinen hebben achter gelaten⁶⁴.

De woontoren

De groep die voortbouwde op deze restanten waren de elite, die een grote rol speelden in de nederzetting die leed onder instabiele omstandigheden. Deze elites, waaruit de adel voortkwam, kregen behoeften aan nieuwe bouwvormen. Deze bouwvorm moest een verdedigingsfunctie hebben, doordat de *Pax Romana* was verdwenen, en bouwde voort op de luxe

⁶³ Hoekstra, 2009, p. 34

⁶⁴ Hoekstra, 2009, p. 49-50

boerenhoeven en paleiscomplexen van de Romeinen. In de negende eeuw leidde dit tot de eerste woongebouwen met meerdere zalen boven elkaar, maximaal drie, waarvan twee basisvormen bekend zijn. Deze woongebouwen worden *donjon* genoemd. Het woord is afkomstig van het middeleeuws-Latijnse *dominionus* wat hoofdtoren betekend en waarschijnlijk is afgeleid van *dominus* 'meester, heer'. Om de verdedigende functie te versterken werden ze vaak gebouwd op een heuvel, deze woontorens zijn *burg* gaan heten, afkomstig van het Latijnse *burgus* 'versterkte wachttoren'. Deze laatste betekenis is de overhand gaan nemen en sindsdien wordt er gesproken van een *burcht*⁶⁵.

Deze burchten, waar de nadruk vooral op verdedigen lag, groeide uit tot kastelen, waar de verdedigende functie bleef, maar ook het wonen zelf een belangrijk uitgangspunt was. Door een veranderende behoefte werden meerdere woontorens gekoppeld door lagere tussengedeeltes, waarin onder andere woonvertrekken, keukens en opslagruimtes gelegen waren, toegevoegd. Terzelfder tijd begon de sociale status, die zich uitte in het uiterlijk, steeds belangrijker te worden voor de adel. Door toenemend gebruik van steen, die een andere manier van bouwen toeliet, gebaseerd op de persoonlijke overwegingen van de kasteelheren, groeide het kasteel uit tot een symbool van luxe en macht⁶⁶.

Deze verandering van versterkte woontoren tot kasteel laat zien hoe de adel op de behoefte van bescherming heeft geanticipeerd door te bouwen. Dit anticiperen komt nog beter tot

⁶⁵ Hoekstra, 2009, p. 52-56

⁶⁶ Rottier, 1988, p. 89-95 & Hoekstra, 2009, p. 59

uiting tijdens het eten in de grote zaal van het kasteel. In de zaal stonden weinig meubels: een koffer waarin het bestek en vaatwerk bewaard werd, enkele krukjes, houten stoelen en banken, al dan niet met rugleuning. Vlak voor het tafelen brachten de dienaren schragen naar binnen waarop tafelbladen werden gelegd, om zo de zitplaatsen af te stemmen op de grootte van het gezelschap. Deze tafel werd vervolgens gedekt, waarbij voor elke deelnemer een lepel en mes klaar lag. Echter, verloofden of pas getrouwde stellen kregen samen slechts één bestek, één bord en één beker. Wanneer de kasteelheer een teken gaf, was de maaltijd afgelopen en stond iedereen op. De dienaren haalden de tafellakens, waarmee de gasten hun handen afveegden, af en ruimde de tafels en zitmeubelen weer op⁶⁷. Er werd hier geanticipeerd op de precieze behoefte van het tafelen.

De stadswoning

Rondom kastelen en de tot niet kasteel geworden burchten, vestigden zich in de loop van de tiende eeuw mensen die werkzaam waren in de landbouw. Door toenemende handel ontstonden op plaatsen waar belangrijke handelswegen kruiste centra en kreeg de Latijnse naam *vicus*, wat handelsbuurt betekent en zich later heeft ontwikkeld tot het woord *wijk*. De opkomst van deze wijken, leidde in combinatie met de nieuwe stabiliteit van de kastelen, tot een *stad*. Stad is afkomstig van het Latijnse *statio* en betekent 'plaats waar men stil staat'. Tot ongeveer veertienhonderd hadden deze steden een landelijk uiterlijk. De meeste huizen waren een letterlijke voortzetting

⁶⁷ Rottier, 1988, p. 97-101

van de bestaande hallen- en zaalhuizen, die in de eerste steden de boventoon voerde⁶⁸.

Deze huizen zijn in de tussentijd wel geavanceerder geworden, ook al werd er midden in de ruimte nog steeds een vuur gestookt. Hierdoor was een extra verdieping, de zolder, niet mogelijk wegens brandgevaar. Wel werd de haard steeds vaker afgescheiden met een tussenwand. Deze ruimte werd dan *haard* genoemd, en in navolging van de kastelen werd het de *keuken*. De andere ruimte heette de zaal of hal waarboven wel een zolder, ter behoeven van benodigde ruimte, geplaatst kon worden. De zijbeuken van de hallenhuizen werden vaker gebruikt om te slapen, in bedsteden. Een variant op deze woning is het *bovenhalhuis*. Het toonde gelijkenissen met de woontoren doordat de voornaamste ruimte, de hal, gelegen was op de eerste verdieping. De begane grondvloer werd een kelder doordat deze voor een gedeelte werd bedekt met aarde om zo een koele ruimte te creëren⁶⁹. Een andere variant was het *weerganghuis*. Het was de bedoeling dat het aanzien van dit huis op het aanzien van het kasteel moest lijken. Slechts enkele stedelingen konden zich deze bouwvorm permitteren.

De welgestelde bewoners konden huizen laten bouwen die voldeden aan hun wensen. De kooplieden en ambachtslieden hadden deze luxe niet. Hoekstra schrijft over hen: "...beschik-ten niet over de financiële middelen om hun woningen aan nieuwe woonwensen aan te passen". Deze woonwensen, door toedoen van urbanisatie, betroffen met name het verkrijgen van meer benutbare ruimte. Zoals gezegd stond de haard nog

⁶⁸ Hoekstra, 2009, p. 60-61

⁶⁹ Dolfin et al., 1989, p. 429

midden in de zaal, maar door een veranderende wijze van stoken, kon deze woonwens aan meer ruimte in vervulling gaan. De haard verplaatste zich naar de buitenwanden van het huis en werd voorzien van een schouw. Dit vergde wel de nodige aanpassingen waardoor het rieten dak langzamerhand veranderd is in een dak met pannen. Deze aanpassingen verliepen langzaam, waardoor er veel branden ontstonden bij huizen met een schouw en een rieten dak⁷⁰.

Ondanks allerlei bepalingen zoals een minimale hoogte van de schoorsteen en het wachthouden op brandtorens slaagde men er niet in dit euvel de wereld uit te helpen. In de meeste steden werd men daardoor verplicht te bouwen met stenen en om te zorgen dat ook de minderbedeelden hieraan meewerkte, verstrekte de overheid subsidies. De verstening van de stad werd zo langzamerhand een feit en de regels begonnen een steeds belangrijkere rol te spelen bij het tot stand brengen van een huis. Ook werd het onderscheid tussen rijk en arm steeds groter, waarbij zichtbaar werd dat de rijken gemakkelijker konden voorzien in hun woonbehoeften.

De volkswoning

Naast de huizen van rijke burgers en de smalle zaalhuizen van het merendeel, deed in de veertiende eeuw een nieuw soort woning zijn intrede in de stad. Het waren *kameren*, minimaalwoningen die door het stadsbestuur voor de armsten werden gebouwd, in Nederland zelfs tot de achttiende eeuw. De kameren, uit slechts één verlichte ruimte bestaande, hadden vaak een kleine zolder. De ruimte op de begane grond diende vaak ter uitvoering van een beroep. De kamerwoning maakt

⁷⁰ Rottier, 1988, p. 112

deel uit van een reeks woningen, die ten opzichte van elkaar gespiegeld waren, en waarover één kap doorliep. Het stadsbeeld werd door deze lange rijen kameren bepaald en door de komst van deze woningen werd de sociale differentiatie steeds groter. De minder invloedrijke burgers werden uit het stadscentrum verdreven en hun kleine woningen werden opgekocht ter uitbereiding van de huizen van de rijken. Zo resulteerde de sociale differentiatie in het ontstaan van verschillende woonwijken⁷¹.

Een roep om de woningen toch eigen te maken kwam en werd tewerkgesteld door pogingen de huizen aantrekkelijk te maken met uitingen van individuele smaak, ondanks beperkte financiële middelen. Het straatbeeld werd gevarieerder door deze behoefte, elk huis was uniek. Onder andere doordat men de bebouwing, onafhankelijk van die op de aangrenzende percelen, vernieuwde of wijzigde. Huizen moesten gezien worden en om zich kenbaar te maken werden ze voorzien van uithangborden met opschrift. Deze roep kwam vanuit de behoefte aan individualiteit. Echter, het betreft niet alleen esthetische redenen. In die tijd waren er nog geen huisnummers, dus de borden waren nodig om kenbaar te maken dat men ergens verbleef⁷².

De eerste keuren

Ondanks toenemende differentiatie op sociaal gebied en beperkte financiële middelen, trachtte de burgers toch te zijn zoals ze zijn. Ze wilde hun individualiteit, en daarmee identiteit, kenbaar maken. Dit deden zij door de woningen aan te passen waar dat kon en ook door de gevels te bewerken naar

⁷¹ Dolfin et al., 1989, p. 223 & Rottier, 1988, p. 116-117

⁷² Rottier, 1988, p. 119-120

persoonlijke smaak. Ofwel, door te bouwen. Echter, dit bouwen werd steeds meer bepaald door *keuren*. Als de bewoner zich hier niet aan hield, stond hem een hoge geldboete te wachten. Niet alleen de veranderingen die aangebracht mochten worden stonden in deze keuren, maar ook op het gebied van nieuwe huizenbouw werd alles vastgelegd.

In Amsterdam moesten de huizen bijvoorbeeld minimaal elf voet breed zijn en werden ze ongeveer twaalf voet breed gebouwd, ongeveer vier meter. Door deze regelgeving kwam het hallenhuis, met meerdere beuken, niet meer voor. Ook het brede zaalhuis was hierdoor op retour en veranderde in het smalle zaalhuis. Deze huizen moesten, door brandgevaar in verband met houten constructie, minimaal vierendertig centimeter uit elkaar staan. Het gebruik van steen werd onder andere gestimuleerd door het toestaan van het delen van een bouwmuur, waardoor ruimte werd bespaard. Uiteindelijk werd het bouwen met stenen verplicht⁷³:

“Dat nyemant geen nije huizen en moet timmeren,
anders dan mit stenen wanten ende mit harde dake,
up een boete van vijftich gouden ridders”

Zo kan wel gesteld worden dat in de middeleeuwen een poging is gedaan om de woonomstandigheden van de mens te verbeteren. Bewoners, vooral de welgestelden, hadden het vermogen om te voorzien in hun woonbehoeften door hun woning uit te bouwen, door dan al niet het uitkopen van de minderbedeelden. Deze armen, die het merendeel vormden,

⁷³ Hoekstra, 2009, p. 75-77

werden voorzien van een minimaal-woning. De woning beschikte niet over binnenwanden waardoor de functie bepaald was en de bewoner deze zelf kon invullen naar zijn behoeften. Ook had de bewoner de vrijheid zijn eigen woning esthetisch te veranderen om zo zijn eigenheid te laten projecteren op het huis. Is hier sprake van wonen? Wellicht wel. Juist omdat de bewoner, weliswaar in mindere mate dan voorheen, alsnog de vrijheid had om te anticiperen op zijn behoeften.

Wonen in de renaissance en barok

In de middeleeuwen hechtte men belang aan moed en een praktische kijk op het leven. Met de renaissance kregen cultuur en kennis, en vooral het verspreiden daarvan, een belangrijker aanzien in het dagelijkse leven van de welgestelden. De renaissance, afkomstig van het Italiaanse *rinascimento* 'wedergeboorte', betekent in de ruime zin de opkomst van een nieuwe levensopvatting⁷⁴. Deze cultuurovergang had invloed op de bouwkunst, en daarmee ook op het wonen.

Het kasteel

De in de middeleeuwen veranderde versterkte woontorens, waar toen al werd voorzien in woonbehoeften, ondergingen opnieuw een verandering. Er was verlangen naar een meer ontspannen levenswijze. Tegemoet komend aan deze behoefte werd een vleugel van het kasteel soms gesloopt waardoor de voorheen sobere binnenplaats meer zon zou krijgen. Het kasteel leek hierdoor in geen een opzicht meer op de kastelen in de middeleeuwen met een verdedigende functie. Deze

⁷⁴ Hoekstra, 2009, p. 94

functie was daarbij overbodig geworden door de komst van artillerie en de grote stadsmuren. De behoefte aan een verfijnde levenswijze nam toe en de nu U-vormige kastelen boden geen plek meer aan de ambachtslieden, doordat zij, op het nu zon overgoten plein, lawaai en aromatische luchtjes veroorzaakten.

Het wooncomfort werd belangrijker dan de verdedigende functie, hierdoor ontstond een conflict tussen de nieuwe en de oude gebruiken: de noodzaak oude tradities in stand te houden en de nieuwe behoefte aan meer privacy en luxe. Dit resulteerde in veranderingen van het kasteel. Voorheen moest men tussenliggende vertrekken doorkruisen om van het ene naar het andere vertrek te geraken. Om privacy te waarborgen werden galerijen en gangen aangelegd die toegang verleende tot vertrekken zonder anderen te storen. Ook was er behoefte aan meer afzonderlijke slaapkamers voor het personeel en gasten waardoor men extra vertrekken moest creëren⁷⁵.

Door de renaissance waren de grote feodale huishoudens niet langer een afspiegeling van de samenleving, waardoor sociale banden in het huishouden braken, met wijzigingen van de bouwkundige plattegrond ten gevolg. Dit, evenals de toenemende behoefte aan privacy, resulteerde in het zo veel mogelijk uit het gezichtsveld verdwijnen van de bedienden. Hierdoor werden niet alleen de dienstvertrekken, maar ook de keukens voor het personeel verplaatst naar het souterrain. Later kwam er een toenemende behoefte bij huiseigenaren aan contact met het terras en de tuin. Door het toepassen van Franse ramen en deuren in het souterrain kwam er een hoop daglicht

⁷⁵ Rottier, 1988, p. 128-129

binnen, waardoor de kamer erg behaaglijk werd. Het personeel moest wijken voor de huiseigenaar en werd daardoor verplaatst naar de zijgevels⁷⁶.

Het landhuis

Door de groeiende belangstelling voor de natuur vond men dat het landschap het weer waard was 'beleefd' te worden. Het bood de stedeling daarbij ook de uitkomst om de steeds drukker wordende stad te ontvluchten. Het stadsleven werd geassocieerd met harde zakelijkheid en rede, terwijl het platteland werd opgevat als plek waar men spontaner zijn gevoel kon uiten. Men bouwde, in navolging van de Romeinse villa's, landhuizen in velerlei variaties. Deze huizen onderscheidde zich van de kastelen door de verdedigende functie geheel te verliezen, en van de boerenwoningen, door hun comfortabele inrichting en luxueuze bouw. Ze werden gebouwd op plekken waar men de behoefte had om in de vrije natuur te leven. Door de verbetering van de wegen werd de bereikbaarheid van deze landhuizen vergemakkelijkt⁷⁷.

De huizen brachten een verandering waardoor er niet alleen gebouwd werd voor nut en efficiëntie, maar ook voor versiering. Een voorbeeld hiervan zijn de geschoren hagen die niet meer strikt dienden ter afscherming van het terrein, maar eveneens ter versiering ervan waarbij taxusboompjes tot vormen gesnoeid werden. Ook de vijver is een goed voorbeeld van beide. Zo gaf het een extra dimensie aan het geheel en diende het in de winter als 'ijsmachine'. In deze tuinen bouwde men terrassen met balustraden om van het uitzicht te genieten.

⁷⁶ Rottier, 1988, p. 135

⁷⁷ Rottier, 1988, p. 132-133

Het dubbelhuis en het lange halhuis

De ontwikkeling van de stadswoning is in grote mate bepaald door het doorzetten van de verstedelijking en de diepgaande veranderingen in de sociale structuren. Door deze veranderingen werd de bouwgrond binnen de stadsmuren schaars en moest men bouwterreinen buiten het stadsgebied verkrijgen. De uitbereidingsplannen waren planmatig en in Hollandse steden uitte zich dit vaak in regelmatige bouwblokken op rechthoekige terreinen⁷⁸. Wellicht is deze planologie wel afkomstig van de Brugse ingenieur en wis- en natuurkundige Simon Stevin, met zijn ideeën over de 'ideale stad'. Deze stad lijkt nergens te zijn gebouwd, maar de principes lijken wel overgenomen. Het heeft wat weg van de Romeinse rasterplattegrond. Gelijkzijdigheid en symmetrie speelde een belangrijke rol, niet alleen voor zijn ideale stad, maar ook voor zijn ideale woning⁷⁹.

In deze woning, gebaseerd op Romeinse en Griekse voorbeelden, speelde lichttoetreding een belangrijke rol. De woning bestond uit verschillende vertrekken met ieder een eigen functie. In de zeventiende eeuw zijn veel woningen gebouwd binnen de stadsmuren, gebaseerd op dit idee. In de achttiende eeuw raakte de stad vol. De bouwactiviteit nam sterk af. Er waren in die tijd twee belangrijke ontwikkelingen waar te nemen bij de grote woonhuizen, nog steeds gebaseerd op het idee van Stevin. Allereerst een ontwikkeling in de breedte, het *dubbelhuis*. Vermogenden kochten dan een aangrenzende woning en maakte van deze huizen één huis. De gevel werd vaak veranderd tot één geheel, waarbij de voordeur in het midden werd

⁷⁸ Rottier, 1988, p. 137

⁷⁹ Hoekstra, 2009, p. 101-103

geplaatst om symmetrie na te streven. Het dubbelhuis lijkt erg op de ideale woning, doordat het een grote zaal in het midden heeft met een vrij gespiegelde kamerpartij aan beide zijden.

De tweede ontwikkeling is een uitbouw in de diepte. Bij huizen gelegen op een smal, maar diep kavel werd bij de behoefte om uit te bereiden een extra huis gebouwd, het achterhuis. Het eigenlijke huis, het voorhuis, werd voorzien van een lange gang die toereikend was naar het achterhuis. Deze gang had een eigen 'voor deur' doordat het achterhuis soms los verhuurd werd. Het achterhuis was voorzien van een blinde gevel ter plaatse van de binnenplaats om zo de behoefte aan privacy te waarborgen. Enige tijd later wilde men af van alle losse, soms rommelige, bouwwerken en verenigde het door er één overzichtelijk bouwlichaam van te maken, het lange halhuis

Door deze ontwikkelingen verdween langzamerhand de volkse bouwkunst van de voorgaande eeuwen. De toenemende bevolking zorgde voor grootschaligheid van nieuwbouwplannen en ingrepen in de bestaande bebouwing. Dit, tezamen met meer regelgeving van het stadsbestuur resulteerde erin dat de bewoner zelf niet in staat was aan zijn eigen woonwensen te vervullen, en moest hiervoor hulp inschakelen. Hierdoor drukten steeds meer architect-ambtenaren en technisch specialisten hun stempel op het uiterlijk van de woningen in de stad⁸⁰. Gepaard met de Barok gaf het de architecten nieuwe vrijheid aan de decoratieve bouwkunst, die sterk contrasteerde met de noordelijke classicistische architectuur. Dit ging zelfs zo ver dat men de vaak noodzakelijke zuilen niets anders lieten dragen dan zichzelf.

⁸⁰ Rottier, 1988, p. 139-143 & Hoekstra, 2009, p. 104-107

Vooral de welgestelden wilden imponeren, terwijl ze tegelijkertijd naar behaaglijkheid streefden. Hetgeen zich in het huis uitte in de betimmering van de gangen en door het wegwerken van de inwendige constructie van het huis. Men wilde de, in de voorgaande periodes zichtbare, balkenconstructie uit het zicht verwijderen door het te beschilderen. Ook deze beschilderingen raakte weer uit de mode, waarna de welgestelden iets anders voor ogen hadden: stucwerk. De wanden werden gestukadoord, vaak in combinatie met lambrisering, waarbij de witte kleur van het stucwerk resulteerde, door een hogere luminantie, in beter verlichte ruimtes. Doordat deze ruimtes vaker een vaste functie kregen, kreeg men ook behoefte aan vast meubilair. Dit meubilair hoefde niet meer, zoals in de middeleeuwen, tegen een stootje te kunnen en werd dus verfijnd.

De hofjes

In de middeleeuwen werd armoede nog niet als maatschappelijk probleem beschouwd dat opgelost diende te worden, maar als een onvermijdelijk gegeven. Hierdoor werden in de middeleeuwen de kameren gebouwd. In de vijftiende tot achttiende eeuw ontstaat een variant op de kameren, *de hofjes*. Deze hofjes dienden ter uitdrukking van de sociale stand en de naastenliefde van kooplieden die hun liefdadigheid en ijdelheid wilde uiten. Ook was er geen winstbejag, zoals bij de huurhuizen, waardoor de hofjes behoren tot een van de betere huizen die door de eeuwen heen voor de armen zijn gebouwd. De hofjes bestonden uit rijkelijk versierde indrukwekkende toegangspoorten, met de naam van de stichter, zijn wapen en een gedicht waarin zijn deugdzaamheid werd benoemd⁸¹.

⁸¹ Rottier, 1988, p. 152

Hofjes bestonden in verschillende vormen. De eerste vorm is vierkant met in één vleugel plek voor een kapel of regentenkamer. De tweede variant heeft een U-vorm met aan de onbebouwde zijde een muur met een poort. De na de reformatie tot stand gekomen hofjes lagen meer open ten opzichte van de straat gesitueerd. Het meest voorkomende hofje in de renaissance en barok bestond uit twee rijen tegenover elkaar liggende huizen, met een derde vleugel als kapel. Deze hofjes onderscheiden zich van de kameren, die vaak in een soortgelijke structuur zijn gebouwd, doordat de kameren vaker van de buitenwereld werden afgezonderd en door de aanzienlijk slechtere leefomstandigheden. Deze hofjes met kameren werden dan ook vaak sloppen genoemd⁸².

Kenmerkend voor alle hofjeshuizen tot de achttiende eeuw was de nagenoeg identieke indeling, net zoals bij de kameren. Echter, deze huizen beschikte over hooguit twee kamers en één stookplaats. Op de benedenverdieping, van de ongeveer vijf meter brede huisjes, was één vertrek met bedstede gelegen met een trap naar boven. De haard was bedoeld om mee te koken, maar diende ook ter verwarming van het huis en was vaak geplaatst tegen de zijwand. De plek van de haard bepaalde het spiegelbeeld van de huisjes, zodat ze één schoorsteen konden delen.

Wonen in de moderne tijd

De veranderingen in het woonmilieu hebben zich in de hierboven benoemde perioden langzaam ontwikkeld, zeker voor de

⁸² Dolfin et al., 1989, p. 224

minder bedeelden. In de loop van de negentiende eeuw kwam hier een grote verandering in waardoor er veel veranderde voor de arbeidersklasse. Deze paragraaf zal dan ook met name over hun woonomstandigheden gaan.

Veel steden begonnen de orde te verliezen en ontwricht te raken. Stad na stad kwam in een maalstroom van oncontroleerbare groei, waardoor het merendeel van de bevolking de kwaliteit van hun woonomstandigheden zag afnemen. Deze bevolkingsgroei kan verklaard worden door het afnemen van het sterftcijfer, door het beter onder controle krijgen van epidemieën en door de opkomst van nieuwe productietechnieken. Deze productietechnieken zorgden in een afnemende behoefte aan vaklieden, die geen andere uitweg zagen dan zich uiteindelijk als arbeider aan te sluiten bij de opkomende industrie. Door een gebrek aan vervoersmiddelen moesten al deze naar de stad trekkende arbeiders zich nabij de fabriek huisvesten⁸³.

De huisvesting van de massa

Deze, nog erger wordende, urbanisatie leidde in grote steden tot nieuwe problemen die men niet had voorzien. Het stadsbestuur kreeg de groeiende bevolking, en daarmee de bebouwing, niet meer in goede banen geleid en de stad bereidde zich, zonder overkoepelend plan, willekeurig uit. Door gebrek aan financiële middelen werden esthetische en civieltechnische ontwerpen niet uitgevoerd, waardoor de overal op elkaar lijkende woonblokken met eentonige straten elementaire voorzieningen misten zoals open ruimte en tuinen. In het eerste stadium van deze verstedelijking moesten de naar de stad

⁸³ Hoekstra, 2009, p. 145 & Rottier, 1988, p. 160

trekkenden genoeg nemen met onderkomens in burgerwoningen. De welgestelde burgerij had de stad namelijk verlaten om zich terug te trekken in villa parken⁸⁴. In de 'verlaten' herenhuizen had gemiddeld genomen één, vaak groot, gezin de beschikking over één vertrek.

De noodzakelijke stadsuitbreiding bracht echter geen verandering voor de arbeidsmigranten. Tot halverwege de negentiende eeuw was landbouwgrond rondom de stad een goede investering voor beleggers. Als gevolg van de industrialisatie ontstond een landbouwcrisis, waardoor dit ontroerend goed minder aantrekkelijk werd als beleggingsobject. Door een ondertussen groeiende vraag naar woningen werd het beleggingsgat al snel gedicht. Speculanten begonnen zich te interesseren in de massale huisvesting van de massa, wat zo winstgevend bleek, dat ook beleggers die niets met de bouw als zodanig te maken hadden interesse kregen. Vanaf dit moment, door een toenemende vraag waaraan het aanbod niet kon voldoen, stelden bouwers hun producten niet meer in op de aanstaande bewoners maar op de beleggers. Rottier schrijft hierover: "dit was het begin van het bouwen voor een anonieme markt..."⁸⁵.

De arbeidswoning was het beleggingsobject bij uitstek, waardoor deze massaal en zo dicht mogelijk op elkaar zijn gebouwd. Men wilde een zo hoog mogelijk rendement, waardoor er werd bezuinigd op bouwmaterialen, resulterende in een slechte kwaliteit van het onderkomen. Dit kwam mede doordat de grondspeculanten geen architect in de arm namen, maar de

⁸⁴ Hoekstra, 2009, p. 152-153

⁸⁵ Rottier, 1988, p. 164

aannemers, metselaars of timmermannen vroegen de huizen te ontwerpen en ze dan ook meteen te bouwen⁸⁶. Het gevolg hiervan was dat huizen gebouwd werden met één etage, samengesteld door een zadeldak, waardoor kosten voor een geheide fundering werden omzeild. Deze op kameren lijkende huizen werden vaak gebouwd zoals de hofjes, die soms een volledig ingesloten buurt vormden en bereikbaar waren via een steeg aan de straat om ze zo aan het zicht te onttrekken en controles te ontwijken.

De arbeidershuizen hadden vaak een vierkante plattegrond, waarbij de beschikbare draagbalken de omvang bepaalden. Door gebrek aan ruimte en een strikt vastliggende rooilijn aan de straatzijde, bouwde men aan de achterzijde allerlei bouwsels. Een extra verdieping maken was niet mogelijk door de op de bouwkosten bezuinigde fundering. In veel steden kwam uiteindelijk een verplichting om alle te bouwen huizen te voorzien van een stevige fundering. Beleggers zagen de kosten stijgen, en om toch het maximale rendement uit de investering te halen besloten ze om ook verdiepingen te bouwen, zo ontstonden de woonblokken. Deze woonblokken werden massaal gebouwd, soms bestaande uit 'rug-aan-rug woningen' met één kamer, waarbij licht slechts vanuit één raam naar binnen kwam. De gezinnen van de woonblokken moesten een privaat delen met wel acht of meer gezinnen. Pas tegen het einde van de negentiende eeuw kregen deze huisjes een eigen toilet⁸⁷.

Stedenbouwkundigen probeerde de publieke aandacht te richten op de ellendige huisvesting van de arbeidersklasse, wat

⁸⁶ Hoekstra, 2009, p. 158

⁸⁷ Rottier, 1988, p. 167

leidde tot onderzoeken naar woonomstandigheden in grote steden, uitgebracht door Koning Willem III. De conclusies van deze onderzoeken toonden aan dat in de huizen de meest elementaire voorzieningen ontbraken. Zo was er beperkte ruimte, geen afvoer van ontlasting, slechte verlichting, onvoldoende bescherming tegen weersinvloeden en overlast van vocht. De huiseigenaren kregen hiervan de schuld. Toch waren er ook andere geluiden. Dankzij inzet van welgestelde en filantropen ontstonden op enkele plaatsen ook kleine, uit enkele huizen bestaande, woonblokken die beneden kostprijs werden verhuurd. Ook bouwden arbeiders zelf steeds vaker eigen wooncomplexen. Een voorbeeld hiervan was de 'Bouwmaatschappij tot verkrijgen van Eigen Woningen', opgericht in achttienach-
tenzestig te Amsterdam. Zij hadden achtentwintig woningen in bezit, een gering aantal in een overvolle stad⁸⁸.

Een paar decennia later groeide het besef dat de staat zich niet langer afzijdig kon houden en moest optreden tegen de sociale misstanden. Onder andere de Amsterdamse kermisoproer van achttienzesenzeventig en het Jordaanoproer van achttienzes-
entachtig hadden al gezorgd dat ontwerpen van woonblokken antwoordde aan de behoefte van de staat om greep te krijgen op het gedrag van de bewoners⁸⁹. De chaos van de ongeorga-
niseerde massa moest worden vervangen door orde van bovenaf. Uiteindelijk hebben de slechte woonomstandigheden van de negentiende eeuw geleid tot de woningwet van negen-
tienhonderdeen. Deze wet bepaalde dat de gemeente moest zorgen voor de eisen waaraan een huis moest voldoen, bij het bouwen of vernieuwen van een huis. Ook moest de gemeente

⁸⁸ Rottier, 1988, p. 169

⁸⁹ Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden, 1901

bepalen hoe een behoorlijk huis eruit moest zien en daarop moest gehandhaafd worden. Dit hield ook de garantie dat geen slechte of slecht gesitueerde huizen konden worden gebouwd⁹⁰.

Het duurde echter nog jaren voordat de woningwet tot ontwikkeling kwam. De wet bracht zelfs problemen met zich mee. Door het grote aantal onbewoonbaar verklaarde huizen ontstond een nog groter woning tekort. Hierdoor moest men noodgedwongen accepteren dat de krotten bewoond bleven. Ook de bouw door beleggers stagneerde, doordat de kwaliteit van de woning omhoog moest, terwijl de huur gelijk moest blijven. De veranderingen kwamen in eerste instantie door woningbouwverenigingen, die nu financiële hulp kregen van de staat en gemeenten. Op den duur wist ook de particuliere bouw zich aan te passen, door andere methoden te vinden om te bouwen. De eerste wereldoorlog resulteerde daarbij in een ommezwaai. Waar eerst het verbeteren van oude woningen centraal stond, kreeg daarna de bestrijding van het woningtekort prioriteit⁹¹.

Het interieur

De arbeiderswoningen, veelal gepositioneerd in hofjes of woonblokken, kennen allen een soortgelijke ontwikkeling, die in gang is gezet door de woningwet. Sommige ontwikkelingen zijn een direct gevolg van het wonen, terwijl andere het wonen bepalen. In het midden van sommige woonblokken bijvoorbeeld, was een open ruimte, waar men groente teelde en huisdieren hield. Deze voorziening was echter alleen beschikbaar

⁹⁰ Hoekstra, 2009, p. 165

⁹¹ Rottier, 1988, p. 179

voor de bewoners op de begane grond, die daardoor ook de hoogste huur moesten betalen. Later, door gebrek aan ruimte, werd deze binnenplaats vaak volgebouwd met houten bouwsels, dienend als opslagruimte. In de tijd dat elk huis zijn eigen toilet kreeg, werden ook balkons toegevoegd aan de kleine keuken. Zo kon men de was drogen en had het huis extra opbergruimte voor huisgerei en brandstof.

Door de woningwet zouden de woonomstandigheden moeten verbeteren en een voorbeeld hiervan is te zien bij de bedstede, die nog in vrijwel elk huis aanwezig was. De bestede is een in de wand gebouwd bed, afgesloten door middel van deurtjes of gordijnen en diende als slaapruijnte voor meerdere personen. Vaak sliepen twee volwassenen in dit bed en als zij kinderen hadden dan sliepen zij aan het voeteneind. Dit kwam de hygiënische omstandigheden niet ten goede, waardoor onder andere artsen en bouwkundigen prioriteit gaven aan het verbeteren van deze omstandigheid. De bedsteden moesten uiteindelijk vervangen worden door alkoven. Deze reikte, in tegenstelling tot de bedstede, tot het plafond en had een grotere opening naar de woonkamer waardoor betere ventilatie mogelijk was.

Tegelijkertijd veranderde, ook door woningwetten, de karige kook faciliteiten in een klein keukentje in een aparte ruimte. De woonomstandigheden verbeterde echter niet doordat men vaak het toilet in deze keuken situeerde, die later wel werd afgescheiden door een wand. Bij de rug-aan-rug woningen was het wooncomfort nog minder doordat hier slechts licht gewonnen werd uit één raam. Later is dit type huis dan ook verboden. Ook huizen met een smalle beukmaat ondervonden problemen met het verkrijgen van voldoende daglicht en ventilatie,

waardoor de plattegronden van de huizen uiteindelijk breder zijn geworden. Dit resulteerde in meer licht en lucht, maar de alkoven in het midden van de kamer belemmerde de behoefte hieraan alsnog. Uiteindelijk zijn de alkoven in de huizen gebundeld tot een aparte slaapkamer. Geleidelijk aan ontstond zo de plattegrond van de meeste volkswoningen, met drie verschillende vertrekken: de woonkamer, de slaapkamer en de keuken⁹².

De eerste wereldoorlog hielp mee aan deze ontwikkeling, gezien de woningbouwprogramma's die eruit volgden. De overheid kon hiermee positieve invloed uitoefenen op de indeling en inrichting van de volkshuizen. De trend om huizen open te breken voor meer licht en lucht zette door. Privaten werden vervangen door waterclosetten en in de jaren dertig werden in steeds meer steden doucheruimten verplicht in huizen. Ook werden huizen steeds vaker voorzien van drie aparte slaapkamers. Door de welvarende economie kwamen arbeiders er steeds beter voor te staan waardoor de burgerlijke levenswijze bereikbaar werd: de verburgerlijking van de arbeiders. Deze ommezwaai was zichtbaar tot in de plattegrond van de volkshuizen, die steeds meer op een kleine kopie van de herenhuisen en middenstandshuizen begonnen te lijken. Dit kopiëren heeft uiteindelijk geresulteerd in een nagenoeg identieke plattegrond voor alle bevolkingslagen: de doorzonwoningen⁹³.

De huizen van de welgestelden kende deze ontwikkeling al langer, waardoor het niet nodig is om deze nog apart te behandelen. De woonwens was immers hetzelfde. Zo werd

⁹² Rottier, 1988, p. 188-189

⁹³ Rottier, 1988, p. 191

gehoorzaamd aan de vraag naar een duidelijk overzicht tussen verschillende kamers. De slaapvertrekken verdwenen zelfs naar de verdieping door de behoefte aan nog meer licht op de begane grondvloer. De voor- en achterkamer werden vaak gescheiden door een glazen deur ter bevordering van lichttoetreding en privacy. Door een intensivering van het gebruik van de verdieping bestond de behoefte aan een bredere en minder steile trap. Ook werd het contact tussen binnen en buiten beter door het aanbouwen van balkons of loggia's. De behoefte ontstond aan een windvang, die al in de herenhuizen aanwezig waren, namelijk de hal. Als de keuken te klein bleek dan bouwde men een bijkeuken met een aansluitende gang⁹⁴.

Het wonen van de moderne tijd

In deze paragraaf is het voornamelijk gegaan over de arbeidersklasse doordat deze laag van de samenleving de grootste verandering heeft gekend. De welgestelden vluchtte namelijk naar hun villa's, die in de voorgaande paragraaf al zijn besproken als landhuizen. Het wonen van de arbeider is drastisch en snel stapsgewijs veranderd. Het is lastig om elke kleine verandering in detail te benoemen, laat staan te bespreken.

De grote lijn is wel duidelijk: er komt een stroom aan arbeiders naar de stad, die onvoldoende capaciteit heeft. Deze toenevende vraag aan onderkomens blijkt voor speculanten een interessante beleggingsmogelijkheid, waardoor bouwers niet meer gaan bouwen voor de toekomstige bewoner, maar voor de beleggers. Deze huizen zouden *anoniemhuizen* genoemd kunnen worden, gebouwd voor de anonieme markt. Anoniem betekent 'niet met naam te onderscheiden' en heeft een

⁹⁴ Rottier, 1988, p. 193

dubbele betekenis. Ten eerste zijn de woningen allen identiek en dus niet te onderscheiden. Ten tweede betekent het ook dat het gebouwd wordt voor een bewoner, die niet van naam te onderscheiden is. Het is dus ongepersonaliseerd bouwen voor de gemiddelde mens.

Deze manier van bouwen had alleen winst ten doel, waardoor er een breuk is gekomen met het individuele wonen. De hedendaagse betekenis van wonen '*gehuisvest zijn*' past goed bij deze tijd. Het wonen was toen, mede door een gebrek aan woningen en voornamelijk voor de arbeider, een onderdak hebben. De vrijheid van de onderdak hebbenden om te anticiperen op hun woonwensen is echter afgenomen. Dit komt door de woningwet. Deze woningwet had betere woonomstandigheden ten doel, zoals een betere ventilatie en meer daglichttoetreding in de woning. Ook heeft het geleid tot het veranderen van bedstede in alkoven, die later ook verboden werden, waardoor de bewoner hygiënischer zou kunnen wonen.

De woonomstandigheden van de mens zouden verbeterd moeten zijn, maar de vraag is in hoe verre er nog sprake is van wonen, als de woonomstandigheden meer en meer worden opgelegd door wetten. Toch zijn er, ondanks de wetten en architecten die een eigen idee hebben over plattegronden, sporen van het wonen te vinden. Neem bijvoorbeeld de houten bouwsels die men sporadisch gebouwd heeft door een behoefte aan meer opslag. Of, de aanbouw van balkons om huisgerief te stallen of kleding te laten drogen. Ook het verbreden en minder steil maken van de trap kan gezien worden als een anticiperen op de omstandigheid dat de slaapvertrekken naar boven werden verplaatst.

Wonen in de vorige eeuw

Aan het einde van de negentiende eeuw kwam er een stroming die niet meer afhankelijk was van voorbeelden uit het verleden, de Jugendstil, vernoemd naar het tijdschrift 'Die Jugend'. Deze stroming werd ondersteund door de kunstzinnige behoefte van de daadkrachtige bewoners en werd ook vrijwel uitsluitend in hun huizen toegepast. Voor deze groep zou de woning minder ingesteld moeten zijn op leefbaarheid, maar juist op kunstzinnigheid. De jugendstil schreef nauwkeurig voor in welk type interieur men zich het meest behaaglijk zou voelen. Hierdoor kregen de ontwerpers van interieurs een belangrijke rol binnen de Jugendstil. Zij trachtte een eenheid te creëren tussen huis en interieur, wat ten koste ging van het wooncomfort doordat de aspecten van het interieur, tot in het kleinste detail, aan de bewoner werd opgedrongen. De bewoner had zelf nog maar weinig invloed en de stroming versmalde hierdoor langzamerhand⁹⁵.

De jugendstil raakte in verval doordat architecten en ontwerpers erkende dat het beter was om vormen aan te passen aan behoeften van de bewoner, in plaats van die volledig te verwerpen. De producten van de Jugendstil verdwenen eerst bij de welvarende bewoners en na de eerste wereldoorlog ook bij de middenklasse. De wooncultuur verloor in deze tijd zijn glans en in plaats van een strikte klassenmaatschappij kwam het beeld van een maatschappij zonder klassen meer naar de voorgrond. Door de eerste wereldoorlog ontstond een gelegenheid voor nieuwe architectuur. De meeste landen waren na de wereldbrand namelijk bankroet en de woningnood was groot.

⁹⁵ Rottier, 1988, p. 227-229

De noodzaak van efficiënte woningbouw was dan ook groter dan ooit. De tuindorpen uit het verleden bleken geen oplossing doordat deze relatief duur waren en de overheid te kampen had met economische druk. Ondanks deze financiële belemmering kon de overheid haar taak voor verantwoorde huisvesting niet neerleggen. In dezelfde periode ontstonden meer architectenbureaus die zich niet alleen op het ontwerp toelegde, maar ook onderzoek deden naar de specifieke woonbehoeften van bewoners. Betere huisvesting zou binnen ieders bereik moeten vallen en er kwam een nieuwe architectuur op, het functionalisme. Het ontwerp van een woning zou niet langer enkel een bouwkundige aangelegenheid moeten zijn, maar ook de praktische kant van het wonen moest in overweging worden genomen. De grondregel van deze stroming was ‘de vorm volgt uit de functie’ en die vorm kan ook mooi zijn⁹⁶.

Drie, uit het functionalisme, voortvloeiende stromingen die betrekking hadden op de moderne vormgeving en inrichting van woningen profileerden zich. Het Italiaanse futurisme waarbij vooruitstrevend architect Antonio Sant’Elia in zijn in negentienveertien uitgegeven manifest pleitte voor strakke bouwkundige vormgeving. Ook stelde hij dat de starheid van gebouwen vervangen konden worden door het gebruik van beton, ijzer en glas, waardoor een grote mate van flexibiliteit, luchtigheid en aanpassingsvermogen mogelijk werd⁹⁷. Het Duitse Bauhaus was de tweede stroming met als grondgedachte een brug slaan tussen technologie en de kunst. Ook in het futurisme was dit belangrijk, maar het Bauhaus trachtte het

⁹⁶ Rottier, 1988, p. 232-233

⁹⁷ Sant’Elia, 1914

individuele uitdrukkingsvermogen van de ontwerper te stimuleren, om zo het huis van de toekomst te ontwerpen⁹⁸. In Nederland ontstond De Stijl, waarin gepropageerd werd een ontwerp samen te stellen uit vlakke, verticale en horizontale lijnen met composities uit de primaire kleuren. De relatie tussen verschillende ruimtes was belangrijker dan de individuele ruimte, die zonder decoratie en ruimtebeperking ontworpen moest worden⁹⁹.

Bij alle drie de stromingen was de techniek doorgedrongen. Hout en baksteen werden minder vaak toegepast en beton, staal en glas verkregen de voorkeur. De uitvinding van gewapend beton, staal en beton samen als één product, was revolutionair. Het is waterkerend, vuurbestendig, vormvast en kan een grote mate van druk- en trekkracht opvangen. Vanaf begin jaren dertig van de vorige eeuw kregen de functionalistische ideeën over de inrichting van woningen een bijna dogmatisch karakter. Zeker doordat deze ideeën werden bekrachtigd door een nieuwe internationale beweging, de 'Congrès internationaux d'architecture moderne', kortweg CIAM. Deze beweging is onder andere opgericht door Le Corbusier en een van de leden in Nederland was Rietveld. De CIAM slaagde erin de belangrijkste stromingen, de stromingen die net zijn benoemd, te bundelen en nog meer af te stemmen op de dagelijkse praktijk¹⁰⁰.

Tijdens congressen van de CIAM werd er gestreefd naar standaardisering van de sociale woningbouw. Enkel functionele

⁹⁸ Gropius, 1919

⁹⁹ Hoekstra, 2009, p. 177

¹⁰⁰ Rottier, 1988, p. 239-240 & Hoekstra, 2009, p. 180

opvattingen stonden voorop en subjectiviteit diende achterwege te blijven. De praktische bruikbaarheid van een ruimte moest de plattegronden bepalen. Het wonen moest hierdoor zo goed mogelijk georganiseerd worden. Het vierde internationale congres in negentiendrieëndertig was in dit opzicht een van de belangrijkste. Hier werden de ideeën over de functionele stad van Le Corbusier vast gelegd. De besluiten met betrekking tot het wonen, genomen door talrijke architecten, werden gebundeld in 'Charter van Athene'. Bij dit congres werd gesteld dat persoonlijke belangen op het gebied van wonen samenvielen met de belangen van de hele samenleving, gelijkheid stond centraal. Hiermee werd bedoeld: het op eenzelfde manier gebruik maken van de ruimte door elke bewoner¹⁰¹.

De algemene woonbehoeften moesten het startpunt worden voor de ontwerpen van de huizen. Architecten van onder andere CIAM gingen er namelijk vanuit dat mensen, met betrekking tot leefgewoonten en fysieke kenmerken, zoveel op elkaar leken, dat ondanks individuele verschillen, de overeenkomsten wetenschappelijk vastgelegd konden worden. Deze overeenkomsten moesten dan vertaald worden naar een woning. Dit hield ook in dat er een 'bestaansminimum' moest komen, waaruit de 'minimum-woning' zich heeft ontwikkeld. In tegenstelling tot de minimaal-woning uit de middeleeuwen, werd nu aandacht geschonken aan de emancipatie van de bewoner, in goedkope en geregelde huisvesting. Dit hield in dat de 'moderne' mens niet langer belast werd met huishoudelijke taken, wat inhield dat ook de vrouw meer vrijheid zou genieten om

¹⁰¹ Rottier, 1988, p. 241

zichzelf te ontplooiën. Deze huisvesting was dus eigenlijk een weerspiegeling van een nieuwe leefwijze¹⁰².

Deze leefwijze, een gemakkelijker wonen, werd verwerkelijkt door een verminderde huisraad en een vereenvoudiging van het huiselijke leven, door bepaalde ruimten doelbewust niet meer in de plattegrond op te nemen. Zo moest het uitvoeren van een hobby of studie in gemeenschappelijke ruimte, waardoor ook de sociale contacten zouden verbeteren. Echter, deze starre functionalistische woningbouw kende ook kritiek. Zo zouden architecten namelijk het contact met de bewoners verliezen. Ook zouden de plattegronden gebaseerd zijn op de 'ideale mens', of zouden deze proberen te creëren binnen de wanden van het huis. Deze kritieken werden door de functionarissen aan de kant gezet door te stellen dat het algemene belang boven het individuele belang van de bewoner kwam¹⁰³.

Deze gedachte over het wonen werd ook doorgetrokken op grotere schaal. Een functionele woning zou immers alleen in een functionele stad tot zijn recht komen. Zo werd al nagedacht aan een verkeersontsluiting die geluidsoverlast deed beperken, waardoor woonruimte en de stedenbouwkundige situatie onlosmakelijk verbonden werden. De traditionele langzaam groeiende stad, waarbij individuele beslissingen wildgroei veroorzaakte, zou niet langer meer zijn. Om de al ontstane chaos uit het verleden op te lossen, werden plattegronden gereconstrueerd volgens de activiteiten die plaatsvonden: wonen, werken en recreëren. Deze activiteiten zouden

¹⁰² Rottier, 1988, p. 242

¹⁰³ Rottier, 1988, p. 242

vervolgens hun eigen gebieden verkrijgen binnen de stad, om zo een zo optimaal mogelijke indeling te creëren¹⁰⁴.

Opnieuw ontstond er kritiek op de functionalistische gedachtegang. De grote ontstane woongebieden zouden bijdragen aan de ontmanteling van traditionele gemeenschappen, zoals het dorp, maar ook het gezin zelf. De tegenhangers stelde dat de woongebieden weer een afspiegeling moesten zijn van kleine gemeenschappen, waarbinnen sociale ontplooiing op gang kon komen. Uiteindelijk ontstonden toch wijken met een duidelijke afbakening en terzelfder tijd werd ook het besef groter dat een mens meer is dan een samenstel van meetbare behoeften. De tegenhangers verweten de functionaristen dat hun bouwen meer gericht was op de eisen die hun systeem stelden, dan op de mensen die in het systeem moesten wonen. Het zou een bouwkunst zijn die gebaseerd was op anonieme normalisering en serieproductie¹⁰⁵.

Na de tweede wereldoorlog ontstond er weer een nijpend tekort aan huizen en door een geboortegolf dit keer ook aan grote huizen. De bouwproductie en bouwnijverheid ging gepaard met nauwe bemoeienis van de overheid. Door gebrek aan materiaal en een stijgende kostprijs streefde men naar grote projecten met arbeidsbesparende maatregelen, waarvan verondersteld werd dat ze een kostenbesparing zouden opleveren. Dit is ook de reden geweest om gestandaardiseerde huizen te bouwen. De vaak gepaarde snelle bouw ging ten koste van de kwaliteit van veel huizen en de consequentie hiervan was de industrialisatie van het bouwproces. Ook deed

¹⁰⁴ Congress Internationaux d'Architecture moderne, 1946

¹⁰⁵ Rottier, 1988, p. 251

experimenteel wonen zijn intreden. De woningnood zou in negentienhonderdzeventig opgelost moeten zijn¹⁰⁶.

Het wonen van de vorige eeuw

In de vorige eeuw zijn verschillende architectonische stromingen ontstaan met elk een eigen opvatting, vaak als tegenreactie op een andere stroming. Deze opkomende stromingen ontstaan dan vaak uit een behoefte die er voorheen nog niet was of waaraan niet werd beantwoord. Deze verandering in stroming kan daarmee worden gezien als een anticiperen op de woonbehoeften. Toch is het niet zo makkelijk. De vraag wordt door de eeuwen heen namelijk steeds relevanter van wie de behoefte komt waarop geanticipeerd wordt. In vorige paragraaf was deze vraag ook passend geweest door het interfereren van de overheid op het bouwproces. In dat geval werd aan de behoefte van de overheid voldaan, namelijk de bewoners in het gareel houden. Aan deze behoefte werd vervulling gegeven door te bouwen. Hetzelfde gebeurt in de vorige eeuw, alleen dan met de architecturale stromingen.

Het gedachtegoed van de CIAM is gebaseerd op een enkeling die deel nam aan de congressen. De ideeën die hier ontstonden waren dus gebaseerd op de eigen behoeften van de aanwezigen, of op de door hen bedachte behoefte van de massa. Het bouwen dat plaats vond door deze ideeën staat dan ook verre van het wonen. De architecten van het functionalisme hadden wellicht de beste bedoelingen. Het moet immers niet vergeten worden dat zij in een tijd verkeerden waarin er een massale woningnood heerste. Al heeft het zo anticiperen op de woningnood een woningnood ter gevolg. Het mens-zijn in zijn

¹⁰⁶ Rottier, 1988, p. 252

huis werd gedictieerd door de architectuur van het functionele. Sterker nog, het mens-zijn werd gevormd door die functionaliteit.

In het algemeen werd er dus steeds vaker geanticipeerd op de behoefte van de staat en architecten om de mens onderdak te bieden. Of dit goed of fout is doet er nu niet toe, het bouwen betrof hier simpelweg het huisvesten en niet het wonen. Het bouwen beantwoorde hierdoor aan de bedenker en niet aan de gebruiker.

Wonen in de eigen tijd

Het is lastig exact te bepalen waar een bepaalde periode in de geschiedenis begint en eindigt. Ik heb de moderniteit laten eindigen in de vorige eeuw en wel na de tweede wereldoorlog. Ik heb deze keuze bewust gemaakt doordat duidelijk wordt dat het wonen steeds diffuser begint te worden. Als ik deze trend in het algemeen door zou zetten tot vandaag de dag, dan zou de vijver om uit te vissen onuitputtelijk groot zijn, waardoor het zijn doel voorbij zou schieten. Het betreft hier het bespeuren van sporen en het spoor lijkt zo een dwaalweg te worden. Tot nu toe heb ik in elke periode in de geschiedenis wonen kunnen vinden waarbij de manifestatie van het wonen flink is veranderd. Om te voorkomen dat ik selectief, voor zover ik dat nog niet heb gedaan, winkel in de nabije geschiedenis om zo het verloop van het wonen te manipuleren, heb ik gekozen om de eigen tijd in mijn eigen tijd te vertellen.

Het wonen van Mien en Harrie

De eigen tijd is de eigen tijd van de beschouwer, ik, met eventueel één of twee generaties ervoor. Dat is dan ook waar ik zal beginnen. Laat ik starten aan mijn moeders kant. Zij is de dochter van Mien en Harrie, en is opgegroeid in een boerderij met nog drie broers en vijf zussen. Mijn moeder was de laatst geborene en door gebrek aan ruimte in het huis heeft zij tot haar vierde levensjaar bij haar ouders op de kamer geslapen en mocht zij later, toen haar oudste zus het huis al uit ging, op de slaapkamer van de zussen slapen. Mijn grootouders woonden eerst in een vrij staand huis, maar zijn later op een boerderij gaan wonen doordat mijn opa melkboer werd. Oma was huisvrouw en verzorgde de kinderen en zorgde voor eten.

Het eten was bij mijn grootouders vaak vers. Varkens werden vetgemest en geslacht voor eigen gebruik en ook aan melk was geen gebrek. Op de boerderij was een eigen moestuin aanwezig waar alle groenten vandaan kwamen. Door een steeds groter wordend gezin, was extra ruimte noodzakelijk. Om dit te bewerkstellen werd de oudste koeienstal opgeofferd. Toen mijn grootouders met pensioen gingen, verkochten ze de boerderij aan de broer van mijn moeder. Een voorwaarde aan deze verkoop was dat mijn grootouders op de boerderij mochten blijven wonen. Voor hen werd een klein huisje gebouwd achter de boerderij met alle voorzieningen die zij nodig hadden. Ikzelf heb hier de meest actieve herinneringen aan van het boerderij leven. Ik ben namelijk een van de jongste aan deze kant van de familie.

Wat ik mij wel goed kan herinneren is het rijtjeshuis waar naartoe mijn grootouders op een latere leeftijd zijn verhuisd. Dit huis was opgedeeld in twee delen, mijn grootouders woonden op de begane grondvloer en de verdieping en zolder werd

verhuurd aan starters. De plattegrond bestond voor het grootste gedeelte uit de woonkeuken met de keuken aan de voorzijde en de woonkamer aan de achterzijde. Naast de woonkamer was de slaapkamer gelegen met daar aan vast de badkamer. Dit huis was er zo op ingedeeld dat zij alle voorzieningen dichtbij hadden en bestond niet uit een verdieping zodat zij geen trap op of af hoefden. Ik zou willen zeggen dat het huis zich heeft aangepast aan hun oudere leeftijd, maar dit is eigenlijk onwaar. Het huis heeft zich niet aangepast of veranderd naar hun wensen, maar ze zijn verhuisd om aan deze wensen te voldoen. Echter, ik denk wel dat ze gewoond hebben. Ze verbouwden hun voedsel zelf, gebaseerd op de behoeften van het gezin. Ook hebben zij een huisje gebouwd en zijn verhuisd om zo aan al hun behoeften te voldoen. Toch wordt hier een verschil duidelijk tussen wonen en verhuizen.

Het wonen van Doortje en Jan

Mijn vader is de zoon van Doortje en Jan en heeft één broer. Mijn opa en oma woonde in een vrijstaande woning aan een doorlopende weg in het dorp. Mijn oom is daar geboren, maar toen mijn vader werd geboren bleek het huis al snel te klein. Mijn opa heeft enige tijd later zijn eigen huis gebouwd een stukje verderop. Een vrijstaand huis met aan één kant een garage met twee verdiepingen. Deze garage werd gebruikt om de auto te stallen en mijn vader had daarboven een plek om met zijn vrienden muziek te luisteren. Op de begane grond was ook nog een klein keukenblok aanwezig waar mijn oma vaak te vinden was als ze in de tuin had gewerkt of als zij zelf friet maakte.

Het huis zelf bestond uit een nagenoeg vierkante plattegrond met op de begane grond een woonkamer die van de straatzijde naar de achterzijde liep, met een haard in het midden tegen de

zijgevel. Deze haard scheidde het zitgedeelte aan de straatzijde met het zitgedeelte aan de achterzijde. De 'voorkamer' werd, zelfs tot hun laatste dagen, alleen in speciale gevallen gebruikt. De keuken was naast de 'achterkamer' gelegen met een deur naar buiten. Vanaf de keuken kon de kelder, die diende ter opslag van voedsel, en de hal bereikt worden. In de hal was de trap naar de eerste verdieping. Op deze verdieping bevonden zich vier vertrekken en een kleine badkamer die even groot was als de douche zelf. Door middel van een vlizotrap kon de zolder bereikt worden, waar alleen spullen gestald werden.

Ik zou wel willen stellen dat mijn opa en oma hebben gewoond. Niet alleen doordat mijn opa gedeeltelijk eigenhandig hun huis heeft gebouwd, maar ook door tussentijdse veranderingen. Zo werd opa op een gegeven moment duivenmelker, waardoor een vertrek voor de duiven nodig was. Dat heeft hij achter de garage gebouwd. Doordat mijn oma vaak in de tuin te vinden was en ze niet telkens naar de garage wilde lopen, is een tuinhuisje gebouwd met daarin plek voor het tuingerei. Later werd het tuinhuisje gebruikt als speelhuis door onder andere mijzelf. Aan het huis zelf zijn ook aanpassingen gedaan. Zo heeft er een aanbouw plaats gevonden doordat de keuken toch niet groot genoeg bleek. Oma kookte op een gegeven moment niet meer in de eigenlijke keuken, maar in de bijkeuken, op een los fornuis. Naarmate ze ouder werden, werd er meer veranderd. Zo is de oude slaapkamer van mijn vader omgebouwd tot seniorenbadkamer. En de op één na kleinste ruimte op de verdieping werd omgebouwd tot computer kamer. In zoverre hebben ze in hun behoeftes kunnen voorzien, al zou ik wel moeten zeggen dat het huis niet altijd aan hun behoeftes heeft voldaan. Zo werd het huis eigenlijk te groot toen mijn oom en vader gingen uitwonen en konden ze op een gegeven moment het huis

en de tuin niet meer onderhouden. Wel hebben ze het huis aangepast op hun behoeften tot het allerlaatste moment.

Het wonen van mijn ouders

Mijn vader en mijn moeder hebben elkaar op jonge leeftijd leren kennen en zijn ook jong getrouwd. Mijn vader heeft op de lagere technische school gezeten en is later in het leger gegaan waarna hij als fabrieksarbeider bij Philips is gaan werken, precies zoals zijn vader. Mijn moeder heeft op de huishoudschool gezeten en werkte daarna in de zorgsector en werd huisvrouw toen ze mij kreeg. Ze begonnen hun woonavontuur in een appartementje van een grote woonflat in een grimmige buurt. Het was een goedkoop tweekamerappartement waardoor het voldeed aan hun behoefte en waardoor ze ook nog konden sparen voor de aankoop van een huis. Toen zij genoeg geld hadden, kochten zij een twee-onder-een-kapwoning. Het huis is vierkantig en heeft aan de linker zijde een oprit met garage. Mijn ouders wilde hier graag wonen doordat het huis gelegen is op een woonerf, waardoor het erg kindvriendelijk was. Hun keuze om hier te gaan wonen was dus voor een gedeelte gebaseerd op de behoefte om kinderen te krijgen. Het is dus eigenlijk anticiperen op iets dat nog komen gaat, waardoor ik zou zeggen dat het blijk van wonen geeft.

Ik merk hier iets bijzonders bij op. Mijn grootouders hebben letterlijk gebouwd om te kunnen voorzien in hun behoeften. Hierdoor kan beargumenteerd worden dat zij hebben gewoond. Mijn ouders daarentegen hebben gezocht naar iets dat al is gebouwd om te kunnen voorzien in hun behoeften die ze in de toekomst denken te krijgen. Hierdoor zou ook beargumenteerd kunnen worden dat er sprake is van wonen. Ikzelf zou voor nu willen stellen dat het bouwen door te wonen het

eigenlijke echte wonen is. Het bouwen om te wonen is het wonen van hedendaags en is eigenlijk helemaal geen wonen, maar huisvesten. Merk hierbij op dat het bouwen geen onderdeel meer is van het hedendaagse wonen. Wat ik hier stel geldt natuurlijk niet voor iedereen, maar het wonen van mijn grootouders en ouders maakt wel duidelijk dat er daadwerkelijk verschil bestaat tussen het eigenlijke wonen en dat wat men wonen is gaan noemen.

Het wonen van mijzelf

Ik ben geboren in de twee-onder-een-kapwoning van mijn ouders. Ik kan mij niet veel meer herinneren van hoe ik toen woonde. Wel weet ik aan de hand van foto's dat ik meteen een eigen kamer kreeg, de kleinste kamer. Hier stonden alle voorzieningen om mij te verzorgen, zoals een ledikantje, commode en een kledingkast. Toen ik wat ouder werd kreeg ik een broertje, hij sliep op mijn oude kamer en ik kreeg een nieuwe, de op één na grootste kamer. Deze kamer functioneerde tevens als berging door de grote ingebouwde kastenwand. Ik had hier veel plek om te spelen, zeker later toen ik naar de peuterspeelzaal en de basisschool ging. Uiteindelijk kreeg ik ook nog een zusje. Zij nam de plek in op mijn broertjes slaapkamer. Hij is naar de laatst overgebleven slaapkamer verplaatst. Deze verdeling is voor een lange tijd zo gebleven.

Voor ons was dit huis heel praktisch. Er waren namelijk evenveel slaapkamers als inwonenden. Nu vraag ik mij wel af of dit toeval is of niet. Waarom had het huis, in een straat met eenzelfde huizen, vier slaapkamers? En wilden mijn ouders drie kinderen, of werd de keuze hiervoor vergemakkelijkt door de aanwezigheid van die slaapkamers? Ik kan wel met zekerheid zeggen dat mijn ouders drie kinderen wilden, maar dat het huis

zoveel slaapkamers had is geen toeval. Toen het huis gebouwd werd, in de jaren zestig, had de vrouw gemiddeld drie kinderen. Sterker nog, in de jaren vijftig tot zeventig was dit het gemiddelde volgens het Centraal Bureau voor de Statistiek¹⁰⁷. Het is dus aannemelijk om te denken dat de huizen die toen zijn gebouwd, zijn gebouwd voor een gemiddeld gezin. Deze gedachte wordt bevestigd door H. Verwey-Jonker, vooraanstaande sociologe en de eerste vrouw met dit diploma. Huizen zouden volgens haar worden gebouwd met gestandaardiseerde plannen voor eengezinswoningen met minimaal drie slaapkamers. Zo schrijft ze: “Here again we find the emphasis on a normally developed family life”¹⁰⁸.

Mijn kamer in dat huis is niet veel veranderd. De Winnie de Poeh behangrand die mijn oma heeft geplaatst toen ik naar die kamer verhuisde heeft er gehangen tot ik daar niet meer sliep. Ook de lichtblauwe vinylvloer heeft er tot de dag van vandaag in gelegen. Wel kreeg ik op een gegeven moment een bureau, maar pas toen ik in groep zeven zat. Hier zou ik moeten kunnen studeren, wat ik eigenlijk nooit deed. Het was rond die tijd dat mijn ouders wilden scheiden en even later zijn mijn moeder, broertje, zusje en ik verhuisd. Wij zijn verhuisd naar een klein huisje, bestaande uit twee slaapkamers, een woonkeuken en een badkamer. Zoals zal blijken, of wellicht nu al blijkt, was dit huis veel te klein en voldeed het absoluut niet aan onze woonbehoeften. Eigenlijk moet ik zeggen, aan mijn eigen woonbehoeften, want mijn moeder wilde graag verhuizen en dit was de eerste mogelijkheid die zij ter beschikking kreeg. Zij had een

¹⁰⁷ Centraal Bureau voor de Statistiek, 2023

¹⁰⁸ National Council on Family Relations, 1955, p. 235

eigen slaapkamer en rust, ik neem aan dat het aan haar wensen voldeed.

Voor mij niet. Ik sliep met mijn zusje en broertje op één kamer. Ik en mijn zusje deelde een stapelbed en mijn broertje had een losstaand bed. Op de kamer was nog plek voor één kledingkast, die wij moesten delen, en het bureau van mijn broertje. Onze kamer was verbonden met een gang, waarin de voordeur zat en vanuit waar de slaapkamer van mijn moeder en de woonkeuken bereikt konden worden. In de woonkeuken stond mijn bureau, nog net niet naast de tv. Mijn bureau stond tegen de muur en achter het bureau was ruimte om te spelen. Ik kon mij hier niet goed concentreren en ik maakte er daardoor weinig gebruik van. Ik had behoefte aan rust, een plek voor mijzelf, maar die had ik daar niet. Het huis voldeed dus niet aan mijn woonbehoeften, maar tegelijkertijd wel aan dat van mijn moeder. Het wordt hiermee dus duidelijk dat het wonen een vrij persoonlijke aangelegenheid is.

Mijn moeder had wel in de gaten dat het voor ons niet de meest ideale situatie was. We zijn daardoor enkele jaren later weer verhuisd. Mijn moeder wilde graag in de stad wonen, maar door lange wachttijden heeft zij wederom voor de eerste mogelijkheid gekozen. Nu wonen wij in een rijtjeshuis in een dorp. Voor ons was het niet de beste locatie doordat het ver van de stad ligt, maar nu hadden wij tenminste onze eigen slaapkamers. Het huis heeft een woonkamer van de voorgevel tot de achtergevel, met een losse keuken. Op de verdieping zijn drie slaapkamers gelegen en een badkamer. Ook dit is wellicht niet toevallig doordat de gemiddelde vrouw vanaf de jaren

zeventig twee kinderen heeft¹⁰⁹. Voor ons voldeed het echter niet, waardoor ook de zolder in gebruik genomen moest worden. Officieel is de zolder geen slaapkamer of verblijfsruimte, doordat het niet voldoet aan de eisen van het bouwbesluit¹¹⁰. Toch verblijf ik hier al sinds wij er wonen.

Het huis heeft een zadeldak dat nog drie andere huizen bedekt. De zolder heeft dus twee schuinten, waardoor de indeling van mijn slaapkamer lastig is. Toen ik hier net verbleef stond er een hoge grote kast in het midden van de kamer tegen de muur. Ik had besloten om deze kast te houden en mijn eigen spullen op een efficiënte manier te positioneren. Toch is de indeling van mijn kamer enkele keren veranderd. Zo had ik eerst een eenpersoonsbed naast de deur en mijn bureau naast de kast. Ik had toen een stereo met vier grote speakers die veel ruimte in beslag namen. Toen ik ouder werd kreeg ik behoefte aan een groter bed, waardoor de indeling moest veranderen. Ook vond ik dat de grote kast een bedrukkend gevoel gaf, waardoor ik heb besloten deze te vervangen door een kleinere kast. De stereo heeft plaats gemaakt voor een home cinema-set, die een stuk meer ruimte geeft. Daarnaast is ook mijn kleine bureau vervangen door een grotere, doordat ik hier behoefte aan had in verband met mijn studie.

Het mag duidelijk zijn dat de zolderkamer beter in mijn woonbehoefte kan voorzien dan de kamer die ik moest delen met

¹⁰⁹ Centraal Bureau voor de Statistiek, 2023

¹¹⁰ Het Bouwbesluit 2012 stelt namelijk dat een verblijfsruimte een equivalent daglicht oppervlak moet hebben van minimaal 10% van het vloeroppervlak. Het raam van de zolder heeft een oppervlakte van 0,2 m² en de daglichttoetreding is nog geringer. De zolder voldoet dus niet aan deze eis en is daarmee geen verblijfsgebied

mijn broertje en zusje. Ik heb hier mijn eigen plek, mijn eigen spullen en vooral rust. Het is de kamer waar ik het liefst verblijf in dit huis. Het voldoet aan al mijn wensen, ik heb zelfs de mogelijkheid om hier te sporten, wat ik dan ook regelmatig doe. Toch vraag ik mijzelf af of ik wel in dit huis woon. Het anticiperen op tijdelijke en veranderlijke omstandigheden gaat lastig als ik tussen de muren van de zolderkamer moet manoeuvreren. Deze muren beperken mijn vrijheid, althans, zo voelt het. Op dit moment kan ik in deze kamer wel voldoen aan mijn wensen, maar ik denk ook wel dat ik mijn wensen worden beperkt tot de mogelijkheden van de kamer. Het anticiperen op de woonbehoeften wordt dan eigenlijk een omgaan met de woonomstandigheden, wat dus niet het eigenlijke wonen betreft.

Mijn wonen in de eigen tijd

Het wonen van mijn familie geeft denk ik een goede weergave van hoe het wonen is veranderd in de vorige eeuw. Waar mijn grootouders nog daadwerkelijk hun eigen huis bouwden om zo te anticiperen op hun woonbehoeften, daar kopen mijn ouders gewoon een huis dat ergens een keer in de toekomst volledig zal voldoen aan hun wensen. Sterker nog, mijn moeder koos letterlijk het eerste huis dat ter beschikking kwam om elders te gaan wonen. Niet één keer, maar twee keer. Het is de woningnood als de woningnood die ik aan het begin van deze thesis beschreef: het gebrek aan woningen zorgt ervoor dat men niet meer weet wat wonen is en dat men het eigenlijk ook niet kan leren. De keuzes van mijn moeder, waarbij het wonen gedegradeerd wordt tot enkel en alleen huisvesten, zijn hier het schoolvoorbeeld van. Vooralsnog doe ik hier gewoon aan mee.

Het wonen in de geschiedenis

De verkenning van het wonen in de geschiedenis zit er op. Soms leek het spoor een dwaalweg te worden, maar uiteindelijk is de verandering van het wonen zelf duidelijk geworden. Het wonen, in het Engels *dwelling*, komt in de prehistorie het dichtst bij de volledige zeggingskracht van het woord. Niet alleen het wonen als een anticiperen op tijdelijke en veranderlijke omstandigheden, maar ook het wonen als een bouwen, letterlijk verzorgen en telen is hier te vinden. Belangrijk om hierbij op de merken is dat men dit deed in vrijheid, of in Heideggers termen, in het *frye*. De eerste nederzettingen met de hutten en hallenhuizen tonen ook deze kenmerken, maar naarmate de geschiedenis vordert, hoe meer deze vrijheid in het geding komt.

Deze beperking van de vrijheid kwam voort uit regels en wetten waarin voorwaarden voor de huizen stonden beschreven. In het begin was dit nog vrij minimaal, zoals het verplicht toepassen van bakstenen, maar het werd steeds meer. Een interessant voorbeeld zijn de bedsteden die veranderden in alkoven, die uiteindelijk ook niet meer werden toegestaan. De alkoven zouden namelijk onhygiënisch zijn, maar men had een goede band met deze benauwde en donkere ruimte. Sommigen miste zelfs hun bedstede als zij naar een 'beter' huis werden verplaatst. Ze voelden zich soms zelfs niet op hun gemak in deze frisse kamers en bovenal miste zij een gevoel van saamhorigheid¹¹¹. Ik vind dit een goed voorbeeld van hoe de regelgeving eigenlijk belangrijker wordt dan de behoeften van de bewoner. De regelgeving heeft weliswaar betere

¹¹¹ Rottier, 1988, p. 189

woonomstandigheden ten doel, maar strikt genomen gaat het hier om leefomstandigheden. De verbeteringen die zijn gemaakt, zoals meer daglichttoetreding en een betere ventilatie hebben positieve betrekking op de kwaliteit van leven, maar niet op de kwaliteit van het wonen.

Nu wordt het wel lastig, want in de oppervlakkigheid kan al snel gedacht worden dat het wonen en het leven tezamen gaan. In zekere zin klopt dit doordat het wonen het mens-zijn zou zijn volgens Heidegger, terwijl leven onder andere 'op de wereld aanwezig zijn' betekent. Het verschil zit hem in de staat van zijn. Het aanwezig zijn houdt in dat de mens er is: het tegenwoordig zijn van een zijnde. Het mens-zijn houdt in dat hij er niet alleen is, maar ook dat hij weest, wat verwijst naar het wezen van de mens¹¹². Dit laatste heeft betrekking tot het wonen, waardoor wonen en leven daadwerkelijk verschillen.

Het wonen is het in vrijheid anticiperen op de behoefte van de mens, die tijdelijk en veranderlijk zijn. Ik neem het voorbeeld van betere ventilatie. De maatregelen die hiervoor genomen zijn, komen de kwaliteit van het wonen niet ten goede en wel om de reden dat de slaapvertrekken hierdoor op de verdieping moesten komen. Anders gezegd, de staat eist dat de ventilatie in de woning beter wordt ter verbetering van de leefomstandigheden. Dit houdt in dat, ter stimulatie van de ventilatie, obstakels geruimd moeten worden. Aangezien de alkoven, en later de slaapvertrekken, als belemmering werden bestempeld, moesten deze wel verplaatst worden. Niet omdat de bewoner de behoefte had om de slaapvertrekken te verplaatsen, maar omdat de staat deze behoefte oplegde. Het is dan ook geen

¹¹² Heidegger, 1991, p. 46

anticiperen van de bewoner zelf, maar een wet die hem oplegt te anticiperen.

Nu kan natuurlijk een tegenargument komen dat een verbetering van de ventilatie een behoefte kan zijn van de bewoner. En dat is waar, maar het is oppervlakkig denken. Het probleem is namelijk fundamenteeler en dieper dan dat het in eerste instantie lijkt. De bewoner wordt namelijk de vrijheid ontnomen om, ten eerste, zelf te denken en, ten tweede, om hier zelf op te anticiperen als hij die behoefte heeft. Door de regelgeving wordt de bewoner verplicht om te leven volgens een bepaalde standaard, ongeacht of hij dit wil of niet. Natuurlijk moet men voorkomen dat de leefomstandigheden ondragelijk zijn en ook het gevaar voor ziektes moet voorkomen worden. Deze mensen moeten daardoor ook goed gehuisvest worden, maar belangrijk is om dan niet te spreken van een woning, maar van een huis, en van verblijven, in plaats van wonen.

Het gaat er heen dat beetje bij beetje de onbepaaldheid van de mens wordt bepaald door bovenaf. Deze bepalingen hebben weliswaar de bevordering van leefomstandigheden en het huis ten doel, maar doen de woning als woning zijnde daarmee te kort. Dit hoofdstuk heeft dat laten blijken, ook al blijft het wonen een vaag fenomeen waarvan slechts sporen zijn gevonden. Het enige wat ik echt zeker kan zeggen is dat het wonen van de prehistorie duidelijker definieerbaar is dan het wonen in de eigen tijd. Geleidelijk aan is het wonen veranderd van het daadwerkelijk anticiperen op behoeften door te bouwen, naar het verhuizen, doordat er eerst gebouwd wordt en daarna gewoond. Ik denk dat dat de belangrijkste conclusie is. In de prehistorie woonde men en ging daardoor bouwen. Naarmate de

geschiedenis zicht afspeelde, is men steeds meer gaan bouwen om vervolgens te 'wonen' en om eventueel te verhuizen.

Hoe men heeft leren wonen

Daar waar de geschiedenis van het wonen in het vorige hoofdstuk stopt rond het begin van de vorige eeuw, daar gaat dit hoofdstuk verder. Het gaat in dit hoofdstuk over manieren hoe men heeft leren wonen of hoe men zou kunnen leren wonen. Hoe men heeft leren wonen geeft namelijk inzicht in de wijze waarop het wonen en daarmee de betekenis van het begrip is veranderd. Dit is al in vorig hoofdstuk aan de orde gekomen, maar in dit hoofdstuk wordt duidelijk hoe men dacht over het wonen zelf in de vorige eeuw. Ook wordt duidelijk hoe de eigenlijke onbepaaldheid van de mens steeds meer bepaald werd.

Leren wonen in een woonschool

In het begin van de vorige eeuw zijn er twee belangrijke fenomenen waar te nemen. De eerste is de intrede van de woningwet en de tweede is een nijpende woningnood. De woningnood heeft geresulteerd in een verkrotting van de steden en de woningwet maakte het mogelijk deze krotwoningen onbewoonbaar te verklaren. Het waren dan ook altijd de armen die zich in zulke omstandigheden bevonden. Ze werden vaak bestempeld als asociaal doordat zij niet het gewenste gedrag vertoonden in de maatschappij, waardoor ze ook wel als onmaatschappelijk werden bestempeld. Door het onbewoonbaar verklaren van de krothuizen moest deze onmaatschappelijken dus elders ondergebracht worden, maar zij werden niet geaccepteerd door wooncorporaties, doordat zij hun bewoon

gedrag niet tolereerde in de nieuwbouwhuizen, vandaar dat naar hen ook werd gerefereerd als ‘ontoelaatbaren’¹¹³.

Het is dan ook geen verrassing dat de onmaatschappelijkheidsbestrijding hoog op de politieke agenda is komen te staan. Dit had als gevolg dat er een ministerie van Maatschappelijk werk in het leven werd geroepen, met aan het roer de eerste vrouwelijke minister, Marga Klompé¹¹⁴. Door een stijgende populariteit van de sociale wetenschappen kwam het maakbaarheidsideaal in zwang, hetzelfde ideaal dat in dezelfde tijdsperiode terug te vinden is bij de CIAM. Iedereen zou weer moeten voldoen aan de heersende burgerlijke norm: hoge arbeidsmoraal, regelmatige kerkgang, een huis met tuin, ofwel: iedereen gelijk¹¹⁵. Tegelijkertijd, mede door de toenemende ontwikkelingen op het gebied van sociale wetenschappen, werden zes bijzondere projecten aangewezen, om zo de onderlaag van de samenleving op een wetenschappelijke wijze te bestuderen in de maatschappij¹¹⁶.

Deze onmaatschappelijken, vaak ook ontoelaatbaar, zouden in een geordende maatschappij niet dakloos moeten zijn. Voor hen zouden speciale voorzieningen moeten komen, want, zo stelt J. Tellegen, oud Directeur van gemeentelijk Bouw- en woningtoezicht en later burgemeester van Amsterdam, zij zouden het wonen eerst nog moeten leren¹¹⁷. Deze uitspraak van Tellegen sluit naadloos aan op de stelling van Heidegger dat de grootste woningnood het feit is dat men nog moet leren

¹¹³ Dercksen, 1987, p. 19-21

¹¹⁴ Bosmans, 2021

¹¹⁵ Jansen, 2012a, p. 54

¹¹⁶ Dercksen, 1987, p. 207-209

¹¹⁷ Dercksen, 1987, p. 22

wonen. Echter, Tellegen deed deze uitspraak in negentienvier-tien en Heidegger deed dit enkele decennia later in negentien-eenenvijftig. Het lijkt er dus in eerste instantie niet op dat het leren wonen is gelukt, maar het zou oppervlakkig zijn om hier te stoppen met denken. Het is namelijk interessant om te achterhalen wat er werd bedoeld met het 'wonen' dat nog geleerd zou moeten worden. Waarbij het wellicht nog interessanter is om te analyseren hoe dit 'leren wonen' zich heeft gemanifesteerd.

Men zou in die tijd het wonen moeten leren in een woonschool. Deze woonschool is geen school in traditionele opvatting, een instelling waar onderwijs gegeven wordt. Het woord 'school' in woonschool moet worden opgevat als methode waardoor men in geregelde orde en opklimming iets leert, of als plaats of toestand waarin gelegenheid is iets te leren. De woonscholen manifesteerde zich eigenlijk als een wijk en werden vaak geplaatst aan de randen van grote steden, om zo de asociale van het zicht te onttrekken. In deze wijk bevond zich vaak een buurtgebouw, een badhuis, een washuis en een opzichtershuis, ook wel 'woonleermiddelen' genoemd¹¹⁸. De bewoners in deze wijken werden begeleid op het gebied van onder andere persoonlijke hygiëne, huishouden en budgetteren, ofwel het 'wonen'. Bewoners die het wonen hadden geleerd, of daarin vorderingen maakten, mochten verhuizen naar huizen aan de randen van de wijken, om vervolgens langzaam te re-integreren in de samenleving. Echter, dit concept werkte in de praktijk amper, vaak werden de bewoners er zelfs slechter dan beter van.

¹¹⁸ Wel, 1990, p. 132

Doordat elke woonschool uniek is zullen enkele woonscholen apart behandeld worden. Twee woonscholen zijn onderdeel geweest van de zes bijzondere projecten van de overheid om de onderlaag van de samenleving wetenschappelijk te bestuderen: woonschool De Ravelijn en woonschool Parkwijk. Hendaags is De Ravelijn de enige overgebleven woonschool. De andere woonscholen zijn afgebroken en vervangen door nieuwbouw. Allereerst zal woonschool Parkwijk behandeld worden doordat de informatie over deze woonschool veelzeggend is over de omstandigheden die er plaatsvonden. Deze omstandigheden gelden ook voor de daaropvolgende woonscholen en zullen daardoor niet nogmaals uitgebreid herhaald worden. Bij opvolgende woonscholen zullen vaker wetenschappelijke artikelen geraadpleegd worden om zo alle aspecten van de woonschool te vatten.

Parkwijk

Woonschool Parkwijk zal worden benaderd vanuit de ervaring van de betrokkenen in die tijd. Hiervoor wordt het boek 'De Woonschool', geschreven door Christal Jansen, gebruikt. In dit boek wordt het verhaal van 'Suus' verteld, waarbij gebruik wordt gemaakt van interviews met haar medebewoners en begeleiders en van literaire bronnen. Het is belangrijk om de woonschool niet alleen op een architecturaal of stedenbouwkundig niveau te benaderen doordat het dan de werkelijkheid van de woonschool te kort doet. Het wonen wordt immers geleerd door het ervaren ervan en een ervaring kan slechts in een persoonlijke context worden weergegeven.

Woonschool Parkwijk begon door de omstandigheden in het Thorbeckekwartier te Haarlem. In deze wijk woonde het merendeel van de mensen in krotwoningen. De twee-

kamerwoningen zonder lichtinval werden vaak bezet door gezinnen met soms wel elf kinderen. Buurtruzies, overspel en drankmisbruik waren er aan de orde van de dag. De mensen die in de wijk woonden verhuisden er niet gemakkelijk uit. Huren in andere wijken waren vaak te hoog en woningbouwcorporaties accepteerden de bewoners uit deze wijk niet. In het midden van de wijk woonden de lastigste gezinnen en als ze zich gedroegen dan mochten ze aan een straat wonen aan de rand van de wijk. Tezamen met het feit dat er een arsenaal aan hulpverleners rondliep leek deze wijk al op een woonschool¹¹⁹.

De hulp in de wijk leek niet te helpen waardoor het bestuur van de Stichting Bijzondere Sociale Zorg en Maatschappelijk Buurtwerk Haarlem meer heil zag in een nieuwe 'heropvoedingswijk'. Men dacht door een geheel nieuwe wijk te bouwen dat ze niet zouden vervallen in de fouten van het Thorbeckekwartier. Zo ontstond de woonschool Parkwijk, gebouwd in negentienzestig. De woonschool was bedoeld voor mensen die nog niet geheel onmaatschappelijk waren, doordat zij nog plooibaar werden geacht. De woonschool was dan ook een laboratorium om onmaatschappelijkheid te onderzoeken. Het complex bestond uit vier pleinen met in totaal eenenzestig eengezinshuizen. Het geheel vormt een rechthoek met op twee hoeken een buurthuis en een wijkbureau. Langs de lange zijde loopt een verbindingsweg met de stad, met daartegenover flats, vanwaar men op de woonschool kon neer- en inkijken¹²⁰.

De huizen waren niet groot, Suus had een slaapkamer van twee bij drie die ze moest delen met haar zus. Voor haar was dit

¹¹⁹ Jansen, 2012a, p. 26

¹²⁰ Jansen, 2012a, p. 28-29

leven in een bedompt huisje, overheerst door sigarettenlucht, gewoon. Ook dat er op haar werd neergekeken was de normaalste zaak van de wereld¹²¹. De tante van Suus kwam ook in de woonschool te wonen, maar de tante wist niet dat ze naar een woonschool zou verhuizen. Een vrouw van de gemeente was bij haar langs geweest, dat gebeurde wel vaker om te kijken hoe het met haar ging. Ze had gezegd dat de tante wel erg klein woonde, zeker nu ze nog een kind op komst had. De tante verwees naar een kleine verbouwing die haar man had gedaan, waarna de gemeentevrouw in haar notitieblok opschreef dat de huishouding slonzig en rommelig was en dat de vrouw absoluut niet kan organiseren. Daarna deed ze een voorstel, ze zei dat er een nieuwe wijk in Haarlem-Oost werd gebouwd, en of de tante dat zag zitten. Dit werd niet meteen goed ontvangen, maar toen de tante hoorde dat er een verhuisvergoeding was en kon intrekken in een huis met drie slaapkamers en een tuintje, was ze overtuigd¹²².

Herman Radema, socioloog en directeur van woonschool Parkwijk had oprecht geloofd in dit heropvoedingskamp. Betere huizen met strakke begeleiding zouden moeten werken, zeker doordat de bewoners van de woonschool zelf hadden 'ingestemd' met het project. Echter, hij had niet verwacht dat men zo snel zou vervallen in hun oude woongedrag. Dat terwijl het ontwerp van de woning het betere woongedrag moest bevorderen. Het ontwerp van het huis was expres klein, doordat men niet veel spullen bezat en zodat men niet veel spullen kon bezitten. Zo werd ook loze ruimte, die vuil kon worden, voorkomen. Ook werden speciale tuimelramen geplaatst die niet

¹²¹ Jansen, 2012a, p. 12-13

¹²² Jansen, 2012a, p. 32-33

stuk konden slaan, waarbij draadglas werd gebruikt in plaats van venster glas. De ramen in de huizen waren groot, zodat de toezichhouders gemakkelijk naar binnen konden kijken. Deze redenering werkte averechts doordat bewoners geen zin hadden om zo te kijk te staan en sloegen uiteindelijk hun eigen ramen in zodat ze deze daarna dicht konden timmeren¹²³.

Toch zou de woonschool Parkwijk een doordacht concept zijn. Zo had architect Zwiers de grote raamopeningen juist bedacht om meer lucht, licht en ruimte te creëren. Ook al kwam dit niet zo over bij de bewoners. Ook heeft deze architect bewust gekozen voor een klein ontwerp van de woning. Niet alleen zodat er minder bevuild kon worden, maar ook zodat er geen grote gezinnen in zouden kunnen wonen. Het huis was dus een vorm van geboortebeperving¹²⁴. Woonschool Parkwijk zou in een periode van zes maanden tot drie jaar haar bewoners moeten heropvoeden, waarna ze klaar waren om huizen van onder andere de wooncorporaties te bewonen. Dit werd niet verwerkt en in plaats daarvan kregen de bewoners een stempel opgedrukt. Kinderen van de woonschool bewoners trokken daarvoor vaak in leegstaande huizen in de woonschool, zo vertelt Hans Holman. Hij is opgegroeid in de woonschool en vier van zijn kinderen zijn er later ook gaan wonen¹²⁵.

‘We geloofden er echt in’ zei Radema in een documentaire over woonschool Parkwijk uit negentienvijfennegentig, waarin de huizen van de woonschool werden afgebroken. Het was een idealistische tijd, de economie draaide naar behoren en nu

¹²³ Jansen, 2012a, p. 55

¹²⁴ Jansen, 2012a, p. 185

¹²⁵ NPO, 1995

moest de samenleving op orde gebracht worden, zo voegt hij er aan toe¹²⁶. Door het falende idealisme bestond de woonschool in negentiennegenzestig in de praktijk al niet meer en in negentientweeënzeventig werd de woonschool formeel opgeheven. De bewoners waren woest, zij zouden in eerste instantie niet hebben geweten dat zij naar een woonschool waren verhuisd, en nu werd het opgeheven. Echter, in wezen merkten de bewoners er niet zoveel van. De mensen die wilde blijven zouden een gerenoveerde woning en een maatschappelijk werker toegewezen krijgen¹²⁷. Een van deze mensen was Harry, die een brief schreef aan het college van Burgemeesters en Wethouders van Haarlem waarin hij beweerde dat de wijk nog steeds gebruikt werd als vergaarbak voor gezinnen waar de gemeente geen raad mee weet¹²⁸. Er was niets veranderd en Radema gaf toe dat er iets mis was gegaan vanaf het begin: ze hadden de bewoners er meer bij moeten betrekken¹²⁹.

Asterdorp en Zeeburgerdorp

Asterdorp en Zeeburgerdorp zijn beide woonscholen geweest in Amsterdam als gevolg van de woningnood na de eerste wereldoorlog. Ook in Amsterdam werden de mensen waarop de huiseigenaren het minst gesteld waren, vaak arbeiders, het eerst dakloos. Deze ongewenste huurder werd samengevat als wanbetaler, verwaarlozer van het huis, vervuiler en overlast veroorzaker naar medebewoners. De gezinnen in kwestie moesten de gelegenheid krijgen om te leren hun huis goed te gebruiken en aan hun verplichtingen jegens medebewoner en

¹²⁶ NPO, 1995

¹²⁷ Jansen, 2012a, p. 247-248

¹²⁸ Vrieling, 1974

¹²⁹ Jansen, 2012a, p. 97

huiseigenaar te voldoen. Dit moest, volgens verslaglegging van de Woningdienst der Gemeente Amsterdam in negentiennegentien, in een zogeheten ‘woningschool’¹³⁰. Zeeburgerdorp werd het eerst gebouwd, in negentienvijftwintig, en Asterdorp volgde het jaar daarop. De woonscholen hadden een tweeledige functie, namelijk als opvoedende inrichting en als onderdak voor gezinnen die niet aan een huis geholpen kunnen worden. Deze mensen zouden worden opgevoed door hun leefwijze gunstig te beïnvloeden, waarna ze, naar verwachting, na zes maanden tot drie jaar voor reclassering vatbaar zijn, net zoals bij woonschool Parkwijk¹³¹.

Het Zeeburgerdorp was een rechte straat van honderdtachtig meter lang, met tien meter tussen de tegenover elkaar liggende gevels van de huizen. In totaal bood de woonschool ruimte aan zesenvijftig gezinnen. De huisjes hadden woonkamers bestaande uit slechts zestien vierkante meter, een toilet en een keukentje. Het aantal slaapkamers varieerde tussen de één en de drie. De woonschool had slechts één ingang, waar ook het kantoor van de opzichteres was gesitueerd. Zo kon zij ten allen tijden zien wie er in en uit de woonschool ging. Naast het kantoor was een badgelegenheid voor alle bewoners, en in het huisje daarnaast was een ‘kleine-kinderbewaarplaats’ waar een verzorgster toezicht hield op de kinderen als de ouders gingen werken. Aan de andere kant van de straat was een washuis, waar men tegen vergoeding kledij kon wassen. Naast dit washuis waren clublokalen aanwezig waar het een en ander georganiseerd kon worden¹³².

¹³⁰ Querido, 1933, p. 8

¹³¹ Querido, 1933, p. 9

¹³² Querido, 1933, p. 11

Zeeburgerdorp stond onder leiding van Arie Keppler, directeur van de Amsterdamse woningdienst. Het toezicht op locatie verliep middels een opzichteres, waardoor zij in nauw contact stond met alle gezinnen, de bewoners konden immers niet in of uit de woonschool zonder haar te zien. Deze opzichteres moest een ordelijke samenleving bevorderen en ze moest zorgen dat de kinderen regelmatig naar school gingen, niet mishandeld of verwaarloosd werden en behoorlijk gekleed werden. Mevrouw Schuurman was lange tijd de opzichteres van Zeeburgerdorp. Zij had geen kwaad woord over voor haar bewoners, maar het ging niet altijd naar haar zin. Zo zou men te weinig gebruik maken van de badhuizen. Ze zei hierover: “wie proper is op het lichaam, kruipt niet in een vuil bed en zal ook op zijn kleding en omgeving meer letten”¹³³. Ook heeft de opzichteres ooit een snoepwinkeltje in het dorp gesloten, doordat snoeplust een ondeugd en de vader van diefstal zou zijn¹³⁴. Haar doel was duidelijk, de bewoners heropvoeden tot gedegen burger.

Asterdorp is een complex bestaande uit honderdeenendertig huizen, gepositioneerd in de vorm van een vijfhoek, omringd door hoge muren. Ook asterdorp had voorzieningen zoals een washuis, een badgelegenheid en twee clublokalen. Het complex had een poortgebouw, waardoor het wel iets weg had van de hofjes uit de middeleeuwen. De huisjes, net zoals de huisjes in Zeeburgerdorp, hadden ook slechts één etage, om zo beter toezicht te kunnen uitoefenen. Dit toezicht was erg streng, mede doordat in het poortgebouw ook de verblijfplaats was

¹³³ Het Volk: Dagblad voor de arbeiderspartij, 1926, p. 11

¹³⁴ Bakker, 2001b

van de opzichteres, die haar kantoor had op de eerste verdieping, vanwaar ze een groot gedeelte van de woonschool kon overzien¹³⁵. De ligging van het complex, evenals de bouwwijze, waren niet uitnodigend van aard. Het was namelijk gebouwd op een eiland, waar voornamelijk industrie gevestigd was. Anderen dan Asterdorpers zouden er niet komen, het was een geïsoleerde plek¹³⁶.

Ook in Asterdorp lag de focus op heropvoeding. Keppler schrijft in het jaarverslag van de woningdienst in negentienentwintig hierover: "In zo'n complex moet in eerste plaats tucht heersen, een tucht die van buitenaf opgelegd, door het bekwame en tactisch optreden der opzichteres langzamerhand moet overgaan in een innerlijke tucht, als gevolg van de verandering in wezen en denken van de haar toevertrouwde"¹³⁷. Deze gedachtegang van de directeur van de Amsterdamse woningdienst is opvallend en erg interessant. De twee Amsterdamse woonscholen zijn gebouwd om mensen op een behoorlijke manier om te laten gaan met een huis. Deze manier van omgaan met een huis, en dus het wonen, moet niet, zoals Heidegger stelt, komen vanuit het mens-zijn, maar vanuit een tucht die van buitenaf wordt opgelegd. De contradictie kan bijna niet groter, want volgens Keppler zou het wezen van de mens en zelfs haar denken moeten worden veranderd, waardoor een innerlijke tucht zou ontstaan om goed te kunnen bewonen.

¹³⁵ Dercksen, 1987, p. 30

¹³⁶ Dijk, 1989, p. 3

¹³⁷ Woningdienst Amsterdam, 1919

Zeeburgerdorp werd in de tweede wereldoorlog gesloopt door de Duitsers. De bewoners van Asterdorp moesten toen ook vertrekken, maar de woonschool werd in eerste instantie niet afgebroken. Het werd in negentieneenveertig gebruikt als deportatiekamp voor de joden. Het raakte daardoor zwaar beschadigd door bombardementen van de geallieerden en de restanten gingen een decennia na de oorlog tegen de vlakte¹³⁸. Ondanks de onsuccesvolle Amsterdamse woonscholen, hebben ze toch een groot effect gehad op het gebied van de geneeskunde, met name Zeeburgerdorp. Zo heeft Arie Querido, sociaal-geneeskundige en later hoogleraar, in Nederland de basis gelegd voor de sociale psychiatrie, met zijn studie in het Zeeburgerdorp. De woonexperimenten hebben zo een derde dimensie gegeven aan de gezondheidszorg. In Querido's eigen woorden over zijn sociaalpsychiatrische studie: "Dat woord bestond toen nog niet. Als arts ben je gewoon in twee dimensies te denken (...) de lichamelijke, misschien nog een beetje de psychische. Hier kwam ineens de derde dimensie, de sociale"¹³⁹.

De Ravelijn

De Ravelijn, een buitenwijk van Maastricht, was in de jaren vijftig opgezet als woonschool met honderdvier woningen voor mensen die het wonen nog moesten leren. Deze mensen hadden nog geen ervaring met het watercloset, het gasfornuis, de strijkplank en het aanrecht. Ze waren afkomstig uit de krothuizen van Maastricht en bij elkaar gezet in de woonschool, om ze vervolgens na drie jaar weer te herplaatsen in de samenleving. Miets Magnée, oud kleuterleidster van de woonschool, vertelt

¹³⁸ Heddema, 1994, p. 7

¹³⁹ Feenstra, 1983, p. 6

hierover dat de bewoners gewend waren om in de binnenstad slechts één of twee kamers ter beschikking te hebben, met een toilet op de gang en soms een eigen gemaakte douche. Nu hadden ze een huisje ter beschikking gekregen, dat ze nog moesten leren gebruiken. Zo vertelt Magnée dat de fietsen of soms zelfs de motor midden in de kamer stond, evenals de kolen om mee te stoken en de voorraad aardappelen¹⁴⁰.

Waar zij dit woongedrag gewoon geworden zijn, is onder andere in het Stokstaatkwartier te Maastricht. Deze plek heeft historische waarde, opgravingen hebben namelijk laten blijken dat de Romeinen hier zijn geweest en in de zeventiende en achttiende eeuw is het volgebouwd met herenhuizen¹⁴¹. Met de opkomst van de industrie in de negentiende eeuw vertrok de gegoede burgerij uit hun huizen en huisjesmelkers kochten de verlaten panden op, om ze vervolgens om te toveren tot woonkazernes¹⁴². Het Stokstraatkwartier is hiermee een schoolvoorbeeld van de praktijken die zich in de moderne tijd hebben afgespeeld. In de crisis van negentiendertig raakte deze bewoners ook nog vaak hun baan kwijt, als ze die al hadden. De bewoners leefden in een wereld zonder perspectief, die door de gegoede burgerij gemeden werd. Dat terwijl de Stokstraat nu een van de chicste winkelstraten is van Maastricht.

De bewoners van de Stokstraat deelden alles met elkaar, zowel lief als leed, zo verteld oud bewoonster Corrie Kempeners. Ze waren lotgenoten en dit bleven zij toen ze moesten vertrekken

¹⁴⁰ Bakker, 2001a

¹⁴¹ Born, 2007

¹⁴² Rottier, 1988, p. 163

uit de Stokstraat en moesten intrekken in De Ravelijn. Deze verhuizing begon met een onderzoek van H. Litjens, destijds dé deskundige op het gebied van onmaatschappelijkheid, uit negentiendrieënvijftig met de titel 'onmaatschappelijke gezinnen'. Uit dit onderzoek bleek dat er rond de twaalfhonderd onmaatschappelijke gezinnen woonden in Maastricht, die werden beheerst door onder andere luiheid, losbandigheid, alcoholisme en werkschuweid¹⁴³. De gemeente Maastricht nam de aanbevelingen uit het onderzoek van Litjens over, die zijn ideeën voor een groot gedeelte op de denkbeelden van Querido had gebaseerd¹⁴⁴. Twee jaar later zou de renovatie van het Stokstraat kwartier beginnen, niet alleen de huizen zouden aangepakt worden, maar ook de bewoners. De onmaatschappelijkheidssanering in Maastricht was begonnen.

In hetzelfde jaar kwam Litjens met een nieuw rapport waarin hij aangaf hoe het zwak sociale gezin eruit ziet. In het gezin zou niet dezelfde sfeer heersen als in een normaal gezin en de man zou regelmatig werken, maar niet behoren tot de normale arbeiders, doordat hij niet in vast verband werkt. De ouders zouden niet weten hoe ze een kind moeten opvoeden en het leven speelt zich af in ruwe en ongeordende omstandigheden. Het huishouden is slordig, het huisgeld wordt niet doelmatig besteed en godsdienstplichten worden er verwaarloosd. Dit gezin moet zwaksociaal genoemd worden, doordat zij niet voldoen aan de minimum eisen die de samenleving stelt¹⁴⁵. Deze minimum eisen zouden volgens Litjens betrekking hebben op

¹⁴³ Born, 2007

¹⁴⁴ Timmer, 2002, p. 64

¹⁴⁵ Linjens, 1954, p. 40

verstandige inkomensbesteding, vaste loonarbeid, opgeruimde kamers, beschaafde omgangsvormen en kerkbezoek.

Dit rapport van Litjens werd opgenomen in de saneringsplannen van het Stokstraatkwartier door de gemeente Maastricht. Echter, het verplaatsen van de Stokstraat bewoners naar een nieuwe wijk zou slechts een verplaatsing en geen oplossing van het probleem inhouden¹⁴⁶. De kern van de onmaatschappelijkheid zou volgens Litjens hebben gelegen in het niet deelnemen aan het wezen van de leefwijze van de samenleving. De sociale leefsfeer van de bewoners zou dus afgebakend moeten worden¹⁴⁷. In negentienvijfenvijftig werd deze afbakening gerealiseerd, als woonschool De Ravelijn, een ontwerp van architect J. Muré. De Ravelijn was anders dan andere woonscholen, doordat de wijk bestond uit drie verschillende type huizen. De huizen waren gesitueerd in twee rijen huizen rondom een plein, waarop het buurgebouw stond. De binnenste cirkel was bedoeld voor gezinnen die veel toezicht nodig hadden, terwijl de buitenste reeks bedoeld was voor gezinnen die het wonen al onder de knie kregen. Zo zou de huisvrouw gestimuleerd worden in haar netheid ten aanzien van het huishouden¹⁴⁸.

Dit was niet de enige stimulans die de huisvrouwen kregen. Het verschil van de huizen zat in de combinatie tussen de woonkamer en de keuken. Gezinnen met een hoger geachte woonbeschaving kregen een gescheiden keuken en woonkamer. Men ging er bij het ontwerpen van de huizen namelijk vanuit dat de huisvrouw van dat type huis de keuken uit zichzelf wel schoon

¹⁴⁶ Linjens, 1953, p. 30

¹⁴⁷ Wel, 1988, p. 109

¹⁴⁸ Jansen, 1999, p. 12

zou houden. Van de gezinnen met een gering geachte woonbeschaving werd dit niet verwacht. Zij kregen een huis toegevoegd, gelegen in de binnen cirkel, met een woonkeuken. Men ging er namelijk vanuit dat de huisvrouw zo gedwongen werd de keuken schoon te houden, omdat men dacht dat niemand in een rommelige kamer zou willen wonen. Ook kon de opzichteres, die haar vertrek had in het buurtgebouw, zo door de raam in de voorgevel direct in de keuken kijken om te zien of alles op orde was¹⁴⁹.

De bewoners die geacht werden het beste het huis te kunnen bewonen werden geplaatst aan huizen gelegen aan een doorlopende weg, zodat men van buitenaf dacht dat er beschaafde burgers leefden. Voor deze huizen was een groenvoorziening geplaatst om dit effect te versterken. Uit de originele plannen kan afgeleid worden dat om de rest van de wijk een rij van bomen werd geplant, zodat de wijk zelf niet goed zichtbaar zou zijn. Het plein van de woonschool was namelijk sober gehouden, geen voortuintjes, bomen of struiken. Dit alles moest bijdragen aan het promotie-effect waarop de woonschool gebaseerd was. Tijdens het ontwerpen was er alles aan gedaan de bewoners te bewegen naar het zijn van een gedegen burger¹⁵⁰. Niet toevallig dat deze ontwerpbeslissingen zijn gemaakt, het was de visie van Litjens. Hij dacht namelijk dat verhuizing binnen de woonschool een stimulerende mogelijkheid zou zijn voor de heropvoeding. Het zou op het eergevoel werken en bijdragen tot een snellere ontwikkeling van het gezin¹⁵¹.

¹⁴⁹ Jeunhomme, 1987, p. 84

¹⁵⁰ Jeunhomme, 1987, p. 86

¹⁵¹ Linjens, 1961, p. 102-103

In het begin werkte de woonschool naar behoren. Zo vertelt A. Kersten, gezinsmaatschappelijk werkster van het eerste uur, dat ze de bewoners letterlijk moest controleren of ze konden wonen. Volgens haar kon dit het beste door na te gaan of het toilet werd doorgetrokken na gebruik. Deze informatie werd genotuleerd en doorgespeeld naar de research afdeling die allerlei onderzoeken deed, gesubsidieerd door het ministerie van minister Klompé. Het Ravelijnteam organiseerde ook geregeld rondleidingen voor zowel binnen- als buitenlandse ambtenaren, doordat zij kennis wilde vergaren over de experimentele woonschool die ten doelstelling had 'de gehele mens te saneren'¹⁵². Dit werd bewerksteld door bijvoorbeeld activiteiten, voor de mannen waren er natuur-, knutsel-, en timmerclubs en voor vrouwen waren er gespreksgroepen en naai- en kookcursussen.

Toch stagneerde de vooruitgang. De woonscholers zouden in drie jaar door moeten stromen naar een andere woonwijk, maar in negentienzesenzestig bleek dat twee derde van de bewoners al lang gerevalideerd en doorgestroomd had moeten zijn. Langzamerhand veranderde de samenstelling van het Ravelijnteam en de nieuwe generatie welzijnswerkers had de heropvoedingsideeën van Litjens radicaal verworpen. De Ravelijn werd niet langer een woonschool genoemd, maar een 'opbouwwerk in bijzondere situaties'-project. De status van de bewoners veranderde van onmaatschappelijk, naar achterblijver. De aanpak moest ook anders: meer initiatieven van de bewoners zodat zij mondiger zouden worden. Uiteindelijk werd

¹⁵² Jansen, 1999, p. 19-20

hierdoor het research team ook minder actief en verdween het helemaal in negentiendrieënzeventig¹⁵³.

Vijf jaar later beraadde de buurtwerkers zich over de sobere situatie in De Ravelijn. Zij concludeerde dat de geïsoleerde ligging van de wijk desastreus was geworden en dat de negatieve bestempeling van buitenaf ervoor zorgden dat er geen toekomstperspectief was voor de bewoners. Daardoor zou De Ravelijn moeten worden opgeheven en in negentientweeëntachtig werd dit formeel gedaan. Bewoners die wilden vertrekken werden elders gehuisvest, bewoners die wilde blijven mochten het nog even uitzitten tot de toekomstplannen definitief werden. In datzelfde jaar werd de Rijksuniversiteit Limburg geopend, waardoor meer studenten naar Maastricht trokken. De kamermarkt kon dit nauwelijks aan, waardoor de gemeente de huizen in De Ravelijn ter beschikking had gesteld. In elk huis konden twee studenten wonen, dit ter teleurstelling van de Ravelijngezinnen die soms nog met tien in eenzelfde huis verbleven. Uiteindelijk zijn de sloopplannen van de gemeente niet door gegaan door protesten van bewoners. Net voor de millenniumwisseling werden de woningen gerenoveerd en zes jaar later kreeg de enige overgebleven woonschool in Nederland een monumentale status¹⁵⁴.

Het wonen in de woonscholen

De beste samenvatting als reden voor het stichten van de woonscholen komt, mijns inziens, uit het dagblad voor de arbeiderspartij uit negentienzesentwintig: “zij zijn zolang een normale woning ontwend, dat zij de bewoning van een

¹⁵³ Frank Jansen, De Ravelijn, 1999, 26-31

¹⁵⁴ Frank Jansen, De Ravelijn, 1999, 33-40

gewoon huis eerst weer dienen te leeren”¹⁵⁵. In de woonschool zouden mensen dus het bewonen van een huis moeten leren. De woonschool zou een ‘voorportaal tot de normale woning’ moeten zijn waar men onder andere leerde om te koken, poetsen, naaien, douchen, strijken en budgetteren, ofwel huishouden. Wat interessant is aan deze gedachtegang is het idee dat men zou kunnen leren wonen, wat verondersteld dat de mens maakbaar is. Het staat in contrast met de opvatting van Heidegger dat het wonen het mens-zijn is. In het geval van de woonschool, bepaald het wonen het mens-zijn en niet andersom. Het wonen zou een soort maatschappelijke norm moeten zijn. Bewoners van de woonschool werden niet voor niets onmaatschappelijk genoemd. Geconcludeerd kan worden dat, ongeacht hoe de norm van de maatschappij eruit ziet, het wonen niet meer het anticiperen op tijdelijke en veranderlijke omstandigheden betreft. Het wonen betreft hier het zich aanpassen aan de maatschappelijke norm, en staat daarmee ver van het eigenlijke wonen.

Het wonen als een anticiperen op behoeften is bij de woonschool een mes dat aan twee kanten snijdt. De woonschool is namelijk wel degelijk een duidelijke anticipatie, afkomstig van een nog duidelijkere behoefte. De vraag dringt zich dan op naar waarvan of van wie de behoefte waarop geanticipeerd wordt afkomstig is. In dit geval is de behoefte aan het isoleren van onmaatschappelijken een behoefte van de staat. De grote raamopeningen in de huizen zijn een behoefte van de architect ter behoeven van licht, lucht en ruimte en van de directie, ter behoeven van controle. Echter, het wonen zou een anticiperen op behoeften van de bewoner zelf moeten zijn. Door de

¹⁵⁵ Het Volk: Dagblad voor de arbeiderspartij, 1926, p. 11

toevoeging van 'bewoner' wordt het anticiperen persoonlijk en wordt het geplaatst in het huis, dat wordt immers bewoont. Het wonen als anticiperen op behoeften door de bewoner lijkt in de woonschool überhaupt niet te kunnen.

Toch is dit niet helemaal waar. Zo zijn er wel degelijk sporen te vinden van het anticiperen van bewoners op hun behoeften. Zo hadden de betere bewoners van De Ravelijn een huis met daarin een woonkeuken. Hierdoor kon de grote ruimte moeilijk verwarmd worden, had men last van vocht en vetafzetting op het meubilair en had het keukenblok een ongewenste plek doordat de woonkamer een doorloop van voordeur naar keuken werd. De bewoners hadden hierdoor zelf een afscheiding gemaakt tussen de keuken en de woonkamer¹⁵⁶. Ook gebruikte sommige grote gezinnen het schuurtje als extra slaapkamer door gebrek aan ruimte. Wellicht is het meest uitzonderlijke voorbeeld van het anticiperen op een behoefte het gebruik van een houten toiletbril als fotolijst¹⁵⁷. Ondanks deze voorbeelden, die voornamelijk uitzonderingen betreffen, is van het wonen in het *frye* geen sprake geweest.

Het mocht duidelijk zijn dat de woonschoolideologie niet duurzaam bleek, door de uiteindelijke opheffing van alle woonscholen en achterhaalde theorieën. Toch schemert deze visie hendaags door in de politiek. Zo introduceerde politicus Geert Wilders, fractievoorzitter van de Partij Voor de Vrijheid (PVV), de term 'tuigdorp', in tweeduizendelf zelfs verkozen tot woord van het jaar door Van Dale. Volgens PVV-kamerlid L. Helder is een tuigdorp volgens de visie van de PVV een locatie met

¹⁵⁶ Jeunhomme, 1987, p. 85

¹⁵⁷ Bakker, 2001a

simpele wooneenheden ver buiten de bebouwde wereld met een hek er omheen. Veelplegers zouden geconcentreerd moeten worden in deze tuigdropen doordat zij overlast in de maatschappij veroorzaken. Het doel van het tuigdorp is het resocialiseren van de inwonenden. Het tuigdorp heeft ten doel om te studeren of werken, zonder sociale voorzieningen die als afleiding zouden kunnen dienen. Ordehandhaving en organisaties zouden moeten zorgen dat men dit dan ook doet ¹⁵⁸. Het is duidelijk dat het tuigdorp en de woonschool veel op elkaar lijken, maar van het eigenlijke wonen bij beide geen sprake is.

Leren wonen door boeken en tijdschriften

In de Renaissance groeide een behoefte aan verfijnde afwerking van interieurs, wat gepaard ging met invoering van meer sierlijk meubilair met aangepaste vormen, gebaseerd op de veranderende smaak van de eigenaar. Deze smaakverandering, evenals de veranderende bouwstijlen, werden sterk gestimuleerd door de opkomende broekdrukkunst¹⁵⁹. In de vorige eeuw, zeker door komst van de vele architecturale stromingen, zette deze trend stevig door. Deze paragraaf zal ingaan op hoe men heeft leren wonen door middel van boeken en tijdschriften. Hiervoor wordt met name de Stichting Goed Wonen gebruikt, doordat zij een aanzienlijke rol hebben gespeeld in de ontwikkeling van de Nederlandse wooncultuur.

Stichting Goed Wonen

De Amsterdamse Stichting Goed Wonen (SGW) bestond van negentienzesenveertig tot negentienachtenzestig. In laatste

¹⁵⁸ NOS, 2011

¹⁵⁹ Rottier, 1988, p. 156

genoemde jaar veranderde de naam van de stichting in 'goed wonen' en bleef actief tot negentienachtentachtig. De stichting werd opgericht doordat de oprichters tot de ontdekking kwamen dat er iets verkeerd was met de wijze waarop de huizen op dat moment werden ingericht. Zo schreef de voorzitter van de Stichting goed wonen J. Bommer, destijds wethouder van Volkshuisvesting Amsterdam en voorzitter van de landelijke koepel van woningcorporaties¹⁶⁰, in de eerste uitgave van het tijdschrift Goed Wonen: "slechts zelden treft men een interieur aan, waarvan doelmatige inrichting, zuivere vormgeving, innerlijk evenwicht en harmonische kleurcombinatie ons het gevoel geven van werkelijke sfeer". De beweging zou massaal moeten worden, want alleen zo kon er een volledige vernieuwing komen op het terrein dat tot dan toe gekenmerkt werd door wansmaak, stijfheid en sleur¹⁶¹. Het doel van Stichting Goed Wonen was uiteindelijk 'goed wonen' voor iedereen.

De ideeën van SGW hebben tot op de dag van vandaag doorgewerkt in de huidige manier van wonen. In de eerste helft van de vorige eeuw zouden zelfs de pleidooien hebben geklonken voor wat nu het 'moderne' woninginterieur wordt genoemd. De propaganda van de initiatiefnemers was niet zozeer gericht op de smaakvoorkeuren van de doelgroep, maar om zoveel mogelijk mensen ertoe te bewegen hun huis op functionele en rationele manier in te richten en te bewonen. Niet toevallig dat in diezelfde tijd de CIAM meer bekendheid kreeg. SGW ambieerde een modernisering van wonen en daarmee een modernisering van de wooncultuur. Het ging hen erom de attitude

¹⁶⁰ Kempen, 1987, p. 149

¹⁶¹ Goed Wonen, 1948a, p. 3

van de bewoner te veranderen, die voorheen vaak in verbondenheid stond met tradities, in een mentaliteit die ontvankelijk was voor nieuwe ontwikkelingen. Het wonen zou voortaan gericht moeten zijn op efficiëntie en hygiëne waarbij het huis gemakkelijk schoon gehouden kon worden en was voorzien van de handigste hulpmiddelen¹⁶².

Door het gebrek aan woningen na de tweede wereldoorlog en de opkomende industrie werd er seriematig geproduceerd, waarbij gemak en functionaliteit als uitgangspunt werden gebruikt. Kreeg men eenmaal een huis toegewezen, dan moest de huisraad nog worden aangeschaft. Dit was een dure aangelegenheid waardoor er een behoefte ontstond aan goede, maar goedkope, meubels en aan handige, maar niet dure, spullen voor de huishouding. Architecten en ontwerpers speelde hierop in. Alles was gericht op het gezin waarin de man de kostwinnaar was en waar de vrouw verantwoordelijk was voor de eenheid van het gezin en de kwaliteit van het huishouden. De propaganda van SGW richtte zich daardoor vooral op de huisvrouw¹⁶³.

SGW bestond aanvankelijk uit vier organisaties en vertegenwoordigers¹⁶⁴ van verschillende beroepsgroepen die ieder het goede wonen op eigen terrein moesten realiseren. Deze samenwerking was belangrijk doordat alleen zo goede en

¹⁶² Vreeze, 2015, p. 10-12

¹⁶³ Vreeze, 2015, p. 50

¹⁶⁴ Deze organisaties zijn: ontwerpers verenigd in de Gebonden Kunsten federatie, de fabrikanten in de Bond Voor Kunst in Industrie, winkeliers in de Vereniging van Distribuanten en de gebruikers van de Consumentenstichting

betaalbare meubels op de markt konden komen¹⁶⁵. Zeker de architecten van het Nieuwe Bouwen, die onder andere de minimum-woningen hadden ontworpen voelde zich aangetrokken tot deze samenwerking. SGW bracht maandelijks een tijdschrift uit met daarin de meest recente informatie omtrent het goede wonen. Toen de industriële productie van meubels op gang kwam, verschenen ook steeds vaker de meubels die werden geproduceerd door de samenwerkende organisaties in de tijdschriften. De Rotan meubels bijvoorbeeld, ontworpen door een aan SGW verbonden ontwerper Dirk van Sliedregt, werden uitdrukkelijk geprezen in een rubriek genaamd 'zitten onder de vijftig gulden'¹⁶⁶.

Het tijdschrift werd door SGW gebruikt om de opvattingen van de stichting op grote schaal bekend te maken. Het richtte zich aanvankelijk op voorbeelden van meubels, zoals die van Van Sliedregt, en woninginrichtingen. Hierbij werden goede en slechte voorbeelden becommentarieerd. Vanaf de beginjaren werden de meubels en wooninrichtingen verantwoord gefotografeerd, met bij de foto's gedetailleerde bedrijvingen, zo wist iedereen, met hoeveel kennis dan ook, waar het om te doen was. Zelfs keukengerei, bestek, servies en verlichting kwamen in het tijdschrift te staan. Allen massa-geproduceerd door bedrijven die aangesloten waren bij de stichting. Al in het derde nummer van de eerste jaargang van het tijdschrift ging de redactie in op de vraag of "(...) massaproductie een gevaar is voor onze persoonlijkheid?" wat vervolgens leidde in een typerend antwoord van SGW: "(...) het blijkt dat mensen, die werkelijk persoonlijkheid bezitten juist graag dergelijke neutrale

¹⁶⁵ Mesquita, 1945

¹⁶⁶ Vreeze, 2015, p. 51-52

voorwerpen gebruiken. Zij hebben geen opvallende meubelen nodig in hun interieur om zichzelf tot recht te laten komen”¹⁶⁷.

Het wonen dat word geprediceerd in het tijdschrift van SGW komt ten goede van de organisaties die zijn verbonden aan de stichting en is daarmee eigenlijk een marketing stunt. Dit resulteerde al in de beginjaren van het tijdschrift in een Goed Wonen-keurmerk, waarbij een onafhankelijke commissie beoordeelde of producten voldeden aan redelijke eisen van bruikbaarheid, prijs, uiterlijk en deugdelijkheid. Deze producten werden in een catalogus in het tijdschrift gepromoot¹⁶⁸. Na verloop van tijd bleek dat de samenwerking tussen de verschillende organisaties niet goed werkte. De opbrengsten waren te laag en het toekennen van het keurmerk leidde tot irritaties. Dit leidde ertoe dat steeds meer de functionele inrichting en de plattegronden van de woning zelf centraal kwam te staan, in plaats van het meubel¹⁶⁹. Dit sluit aan bij de uitspraak van Bommer waarin hij stelt dat een slechte wooninrichting het gevolg was van armoedige en slechte woonomstandigheden van arbeidersgezinnen, dat moest verbeterd worden¹⁷⁰.

Stichting Goed Wonen was er van overtuigd te weten wat ‘goed’ wonen is. Dit werd zeker in de eerste periode met een strenge toon beschreven. Een goede vormgeving zou volgens architect en redactiesecretaris van de stichting Wim den Boom moeten voldoen aan het ‘goede doel’: de vorm moet

¹⁶⁷ Goed Wonen, 1948b, p. 45

¹⁶⁸ Goed Wonen, 1948b, p. 67

¹⁶⁹ Moorsel, 1992, p. 78

¹⁷⁰ Moorsel, 1992, p. 71-73

ondergeschikt zijn aan dat doel¹⁷¹. Het is de functionalistische opvatting dat de vorm de functie moet volgen. In de jaren zestig ontstond een toenemende behoefte aan meer gesloten en intieme ruimtes voor persoonlijk gebruik door gezinsleden. Door het gebruik van gewapend beton in de moderne tijd ontstonden grotere overspanningen en werd het mogelijk niet dragende scheidingswanden te plaatsen. Deze trend is er een die uitgebreid werd beschreven in de tijdschriften, het zou immers functioneel en efficiënt zijn¹⁷². Zo wordt duidelijk dat het 'goede' wonen door de jaren heen is veranderd, waarbij SGW een constante factor is geweest in de verspreiding ervan.

Het wonen van SGW bestond altijd uit eten, slapen, samenzijn, wassen en koken. Deze functies kregen allen een eigen vertrek, waarbij, volgens architect Allard Warners, een woning een woon- en eetruimte moet hebben als centraal gedeelte, waarbij een gang vermeden dient te worden om andere vertrekken te bereiken. Een dergelijke plattegrond zou volgens hem een grote gemeenschappelijkheid in de bewoning stimuleren¹⁷³. Desondanks de ontwikkelingen op het gebied van 'wonen' werd de kritiek erop groter. Men begon de expliciete opvattingen van SGW over de ideale vormgeving van wooninterieurs elitair en pretentius te vinden. Uiteindelijk veranderde de naam van Stichting Goed Wonen in Stichting Wonen en het tijdschrift ging 'Wonen' heten. In negentienachtentachtig stopte de stichting met bestaan. De principes van SGW hebben geresulteerd in een kleurrijk pallet van keuzemogelijkheden

¹⁷¹ Moorsel, 1992, p. 74

¹⁷² Vreeze, 2015, p. 72

¹⁷³ Goed Wonen, 1956, p. 146

om vorm te geven aan de directe woonomgeving. Hedendaags, in tegenstelling tot toen, zonder morele superioriteit¹⁷⁴

Ik kan ... wonen

Het wordt duidelijk dat in de vorige eeuw een idee heerste dat de mens maakbaar is. Woningen moesten vooral functioneel en efficiënt zijn, waarbij studies de exacte maten van gebruiksvoorwerpen en ruimtes bepaalde. Het wonen werd als het ware verwetenschappelijkt en er ontstonden voorschriften hoe men bepaalde activiteiten zou moeten uitvoeren. In de jaren vijftig uitte zich dit in de 'ik kan...' series. Hiertoe behoren onder andere 'ik kan koken', 'ik kan huishouden' en 'ik kan tuinieren'. Ook behoorde 'ik kan wonen' tot deze serie, waarover deze paragraaf zal gaan. Het boek stond onder redactie van Johan Niegeman, die zelf ook verantwoordelijk is voor het schrijven van enkele hoofdstukken. Hij was docent aan het Bauhaus in Duitsland en leidde samen met Mart Stam het Instituut voor Kunstnijverheid, wat een prominente rol speelde bij SGW¹⁷⁵. Niet toevallig dat in het woord vooraf word verwezen naar SGW voor het verkrijgen van artikelen en materialen die in het boek genoemd worden.

Het boek begint met het hoofdstuk 'wat is wonen' geschreven door J. Linschoten, hoogleraar in de algemene experimentele psychologie. Hij schrijft dat wie aan wonen denkt, ook de woningnood voor ogen heeft. Deze begrippen zouden zich nauw verbonden hebben, waardoor men er aan gewend is geraakt. De woningnood is immers werkelijk, maar men zou zich dikwijls zo blind staren op dit harde feit, dat hij het wonen als

¹⁷⁴ Vreeze, 2015, p. 105

¹⁷⁵ Vreeze, 2015, p. 51

levensvorm nauwelijks meer beseft. De woningnood zou ook veel meer betekenen dan een gebrek aan huizen. Men kan dan denken aan de onvrijheid van het samenwonen of burenruzies, maar ook aan de kwalen van de huizen, waarin geen speelruimte zou zijn, geen plek om terug te trekken en waar het leven van de burens tot alle kanten doordrong¹⁷⁶.

Men zou volgens Linschoten moeten beseffen dat huizen vormen en vervormen en soms zelfs zouden kunnen misvormen. Hij neemt de modelwoning van SGW, dat een versteend voorbeeld is geworden waartoe men zich sterk zou moeten verhouden om zich thuis te kunnen voelen. Deze woning zou dus alleen een richtsnoer moeten zijn van wat normaal, menswaardig en behoorlijk wordt geacht. En het huis zelf is de gietvorm waarbinnen een gezin binnen vloeit en gestalte aanneemt: ze moeten zich voegen naar de vorm die het heeft. Dit zou volgens Linschoten wel moeten doordat de keuzevrijheid van een woning naar eigen smaak tot een bedrieglijke droom zou behoren. Echter, hij voegt er aan toe dat het te ver gaat om te stellen dat men aan het huis is overgeleverd, doordat de woningbouw van dat moment toch in indeling en afwerking aan de verlangens en wensen van de bewoners zou voldoen.¹⁷⁷ Deze wensen zouden het niet achterblijven en het vrij zijn betreffen.

Toch gaat Linschoten vrij snel over in het spreken over de woning zelf in plaats van het wonen. Hij neemt een onbewoonbaar verklaard huis als voorbeeld. Onbewoonbaar zou inhouden dat het onmenswaardig zou zijn, hij vraagt zich hierbij af

¹⁷⁶ Niegeman et al., 1960, p. 9

¹⁷⁷ Niegeman et al., 1960, p. 9

wat dat dan precies inhoud. Bij de bepaling ervan wordt gelet op basisgebreken, maar Linschoten merkt op dat bijvoorbeeld geluidshinder en gebrek aan een ruimte om te knutselen of leren hiertoe niet behoren. Het 'onmenswaardige' hangt dus eigenlijk af van de betekenis die men aan het wonen geeft en die betekenis hangt er weer vanaf welke betekenis aan de eigen beschaving wordt toegekend. Het huis is daarmee een uitdrukking van het menselijk bestaan. De essentie van het bestaan van de mens is dat wat door de jaren heen veranderd, waardoor ook het huis in de geschiedenis is veranderd. Zo zijn veel activiteiten uit het huis vertrokken zoals de arbeid, de opvoeding en het verzorgen van de zieken. Maar, ook zouden activiteiten intrekken en belangrijker worden, zoals de knutsel- of studeerkamer¹⁷⁸.

Deze veranderingen van het huis zijn mijns inziens een blijk van het daadwerkelijke wonen: het anticiperen op een veranderende behoefte. Deze behoefte is het gevolg van een maatschappij waarin een eigengereid individualisme geen plek meer is. Neem alleen al het feit dat men dagelijks boodschappen kan doen in de supermarkt, waardoor een grote voorraadkast overbodig is. Of dat de centrale verwarming de haard heeft vervangen en het water uit de kraan in de keuken komt. Het huis zou in deze tijd al onbewoonbaar zijn als het wordt afgesloten van publieke voorzieningen. Het huis en het wonen zijn daardoor geen losstaande verschijnselen. Zij zijn gebonden aan de verandering van de maatschappij, het gezin en van het levensbesef. Problemen rondom het wonen kunnen dan ook niet buiten deze samenhang begrepen worden, laat staan

¹⁷⁸ Niegeman et al., 1960, p. 12-16

worden opgelost¹⁷⁹. Linschoten schrijft hierover: “wij moeten uitgaan van nu, en een oog open houden voor de onoverzienbare mogelijkheden, voor de ongehoorde vrijheid die het moderne bestaan de mens gegeven heeft”.

Door het meer en meer uit handen geven van verplichtingen, met name door de huisvrouw, zal men vrijer zijn om zijn eigen leven te leven en te verwerkelijken. Dit betekent dat het huis de vrijheid moet verschaffen om erin te wonen. Dit impliceert dat dat de bewoner ook bewust moet zijn dat zijn wonen zelfstandiger en actiever moet zijn en dat men aandacht moet schenken aan het huis dat uitdrukking moet geven aan het eigen bestaan. Het wonen was volgens Heidegger een mens-zijn op de aarde. Linschoten verduidelijkt dit misschien wel door te stellen dat het bewonen van de wereld enerzijds het onbehuisd op de aarde zijn is, en anderzijds, daar een tehuis stichten¹⁸⁰. Linschoten spreekt duidelijke taal, met name over het huis zelf. Het zou vormen, vervormen en zelfs misvormen. Hij zegt ook dat het huis zich eigenlijk moet aanpassen aan de behoeften van de maatschappij, doordat dit als ‘menselijk’ gezien kan worden en dus ook de behoefte van de bewoner zou betreffen. Linschoten schrijft zelfs dat men een oog moet houden op de onvoorzienbare toekomst. Voor zover is het wonen dat Linschoten beschrijft toch wel een anticiperen op de tijdelijke en veranderlijke behoeften van de bewoner.

In de opvolgende hoofdstukken in het boek wordt verklaard hoe het huidige wonen tot stand is gekomen, waarna een hoofdstuk volgt met de titel ‘woonmogelijkheden’ geschreven

¹⁷⁹ Niegeman et al., 1960, p. 17

¹⁸⁰ Niegeman et al., 1960, p. 18-19

door B. Niegeman-Brand. Brand was leidster van een adviesbureau en van een toonzaal voor woninginrichting en heeft leiding gehad over SGW. Ze schrijft dat architecten steeds vaker bezig zijn met het ontwerpen van plannen voor huizen waarin ruimte kan worden aangepast aan de uiteenlopende eisen van de bewoner, door middel van verplaatsbare wanden of kastelementen. Ze voegt hier aan toe dat de meeste huizen nog niet zo ingenieus zijn toegerust, er moet dan een indeling gemaakt worden die het huis als het ware opdringt. Dit zou volgens haar geen gevolg zijn van geringe afmetingen, maar van de plaatsing van de wanden, deuren, ramen en de schoorsteen. Ze laat in dit hoofdstuk zien hoe men op verschillende manieren kan omgaan met de indeling van eenzelfde huis¹⁸¹. Opvallend is dat de ideeën van SGW zijn doorgevoerd in de argumentering van het mogelijke gebruik. Zo zou een doorgeefluik tussen de woonkamer en de keuken het heen en weer lopen besparen, ofwel, het moet functioneel en efficiënt zijn¹⁸².

Ook de 'vorm der meubelen' wordt behandeld waarop ook het gedachtengoed van SGW werd geprojecteerd. Zo zou de representatie van klassieke meubelen een afstand creëren tussen meubel en gebruiker, doordat de versieringen niet bijdroegen aan het gebruik¹⁸³. Als tegenvoorstel werden geïndustrialiseerde meubelen gepromoot waarbij werd aangedrongen op schakelmeubelen, deze zouden namelijk erg handig zijn en in elke behoefte kunnen vervullen. Dergelijke bergmeubelen en werkvlakken zouden daarbij moeten worden afgestemd op de gebruiker ervan. Dit betekende dat de menselijke

¹⁸¹ Niegeman et al., 1960, p. 49

¹⁸² Niegeman et al., 1960, p. 65

¹⁸³ Niegeman et al., 1960, p. 84

verhoudingen werden gebruikt voor de maatvoering van de meubelen¹⁸⁴. Het lijkt in dit boek voornamelijk een betoog te betreffen voor de moderne meubelen. Toch wil dit niet zeggen dat de betogers niet willen dat de mens woont. Door deze nieuwe soort meubelen is men in staat zijn eigen meubel op maat te maken, exact naar eigen behoefte. Sterker nog, het bouwen lijkt hier zelfs door te dringen. Men koopt niet een kant-en-klaar meubel, maar kan zijn eigen meubel bouwen.

L. Licht-Lankelma, binnenhuisarchitect, schrijft over de 'zelfwerkzaamheid bij het inrichten'. Hiermee wilde ze de lezer inzicht geven in hoe het huis tot een ander gebruik kon dienen, door het verplaatsen van meubelen of het verkleuren ervan. Ook zou hier het anders bewonen van het huis bij horen door de vertrekken een andere bestemming te geven. Ze beoogt een bewoner die voortdurend kritisch is ten opzichte van het huis en alles wat daarbij komt kijken¹⁸⁵. Als men nog niet woont, zo schrijft ze, moet men bij het begin beginnen, suggererend dat wat komen gaat het wonen betreft. Dit begin begint in een leeg huis en Licht dringt er op aan niet meteen meubels te kopen, maar om eerst te dwalen door de verschillende vertrekken, denkend aan de manier waarop de dwaler in het huis wil leven. Het moet tijdens het dwalen duidelijk worden waar de bewoner behoefte aan heeft en waar in het huis dit het beste plaats kan vinden¹⁸⁶.

Als de bewoner eenmaal zou weten wat hij er zou willen, dan kan de plattegrond gemaakt worden waarin alle activiteiten

¹⁸⁴ Niegeman et al., 1960, p. 94-95

¹⁸⁵ Niegeman et al., 1960, p. 115

¹⁸⁶ Niegeman et al., 1960, p. 116

worden ingetekend. In het boek volgt een uitgebreide beschrijving van hoe dat moet met bijvoorbeeld het slapen, het wassen, het ontbijt en het ontspannen. Ook dit geeft voorzichtig blijk van het wonen, doordat de bewoner kan anticiperen op zijn behoefte, er van uitgaande dat hij een leeg huis ter beschikking heeft. Het is ook zeker een aanvulling op de uitspraak van Linschoten dat men zich zal moeten voegen naar het huis. Echter, de behoeften waarop geanticipeerd zou moeten worden zal gedurende het leven veranderen, ook Licht merkt dit op. Haar oplossing hiervoor is ietwat kort door de bocht: de bewoner zou simpelweg de inrichting van zijn huis weer moeten aanpassen. Ze schrijft dat het huis zich aan de bewoner zou moeten aanpassen en niet andersom¹⁸⁷.

De volgende hoofdstukken in het boek gaan over hoe de bewoner dit huis kan inrichten en aanpassen, ofwel hoe de bewoner kan wonen. Zo word bijvoorbeeld uitgelegd waar en hoe planten geplaatst dienen te worden, rekening houdend met de grootte van het gezin. Een ander hoofdstuk gaat over het omgaan met licht en kleur, wat eigenlijk een theorieles is die men zou moeten volgen om plezier te hebben van de adviezen die gegeven worden. Het betreft ook kleurcombinaties, waarbij zelfs uitneembare kleurstalen zijn toegevoegd om het in de praktijk te testen. Verder gaat het boek in op de sanitaire voorzieningen, verwarming van het huis met daarbij zelfs manieren om het te berekenen, vloerbedekking waarbij duidelijk wordt wanneer welk type voer men moet kiezen en budgettering.

Het boek 'ik kan wonen' zou ik zelf willen beschrijven als de woonbijbel van de vorige eeuw. Het boek maakt duidelijk wat er wordt verstaan onder de term wonen, hoe dit wonen zo is

¹⁸⁷ Niegeman et al., 1960, p. 128

geworden en het beschrijft een visie over het wonen. Daarbij wordt ook nog eens uitgebreid en in detail beschreven hoe dat wonen verwerkelijkt moet worden. Belangrijk is wel om het in de naoorlogse context te plaatsen, waar men in woningnood leefde en de woonomstandigheden erbarmelijk waren. De visie van het boek is naar mijn mening ook uitgekomen. Wat hedendaags onder wonen verstaan wordt is een loutere bezigheid in het huis, wat in het boek ook zo beschreven wordt. Het huis zou zich volgens het boek moet aanpassen om zo te kunnen voorzien in de behoeften van de bewoner. Ik vraag mij af of dat wel gelukt is. Past de bewoner zich niet altijd aan aan zijn huis?

Van woonhuis naar droomhuis

Naast de sprekende voorbeelden van Stichting Goed Wonen en 'Ik kan wonen' zijn er ook minder opdringerige methoden te vinden die het hedendaagse wonen hebben bepaald. Met het begin van de boekdrukkunst kwam dit al op gang in de Renaissance en heeft sindsdien zijn weg gevonden in ieders dagelijks leven. Het is nog al een uitspraak om te stellen dat het onderdeel is van eenieder, maar toch is het zo. Denk alleen al aan de tijdschriften van VT Wonen, waar notabene ook een tv-programma van is. Of denk aan de catalogus van de IKEA of elke andere willekeurige woonwinkel. In al deze teksten zijn te laatste trends te lezen omtrent het wonen, en bepalen daarmee dus ook de kijk die men op het wonen heeft. Het mocht duidelijk zijn dat er ontelbaar veel voorbeelden te noemen zijn, maar het idee van deze paragraaf is duidelijk: duidelijk maken dat het wonen ook wordt geleerd door vele andere woonteksten. Voor nu zal alleen het boek 'van woonhuis naar droomhuis' van Hans Slim worden behandeld. Hij is

binnenhuisarchitect en heeft verschillende boeken geschreven en tv-programma's gepresenteerd over wonen.

De titel spreekt boekdelen, hoe kan iemand van zijn woonhuis een droomhuis maken? De ondertitel is nog sprekender. Het zou namelijk een basisboek voor de binnenhuisarchitectuur zijn. Toch gaat het naar mijn mening bij het voorwoord van het boek al mis. De schrijver noemt het wonen de gewoonste zaak van de wereld in de aller eerste zin. Daarna stelt hij dat de woonsituatie de persoonlijkheid van de mens weerspiegelt en aan het einde van het voorwoord blijkt dat het boek een praktische gids is voor het sfeervol wonen¹⁸⁸. Hiermee degradeert hij het wonen tot een activiteit dat in sfeer moet worden volbracht. Dat terwijl ik denk dat het wonen *an sich* al sfeer geeft, niet andersom. Tijdens het lezen van het boek wordt het duidelijk dat het niet gaat over het anticiperen op tijdelijke en veranderlijke omstandigheden in sfeer, maar het sfeervol inrichten van het huis. Het wonen zou hiermee dan ook niet meer zijn dan het huis inrichten. De bewoner lijkt dus inderdaad gestalte aan te moeten nemen tussen de muren die het huis vormen.

Toch ben ik niet alleen maar negatief over dit boek. Het boek beschrijft dat de afmetingen van het huis gebaseerd moeten zijn op de menselijke maten, net zoals de CIAM dat enkele decennia eerder deed. Toch worden in het boek nuttige voorbeelden gegeven over hoe deze menselijke maten gebruikt kunnen worden. Zo wordt het voorbeeld gegeven dat de hoogte van een schilderij in de zithoek vaak staand wordt bepaalt, terwijl men in dit gedeelte voornamelijk zit. Het schilderij

¹⁸⁸ Slim, 1997, p. 7

zal dus vaak te hoog hangen. In een andere ruimte, zoals de hal, is een staande positie wel het uitgangspunt om de hoogte van een schilderij te bepalen.

Nu klinkt dit voorbeeld ietwat pietluttig, maar als ik tussen de regels door lees klinkt er een wereld van verschil. Neem bijvoorbeeld de CIAM. Zij wilde de huizen ontwerpen aan de hand van de menselijke maat. Het probleem wat ik hierbij heb is dat de gemiddelde maat van de mens wordt gebruikt, waardoor er een objectivering plaats vind. Niemand is exact hetzelfde, dus deze gemiddelde menselijke maat geldt slechts voor een kleine groep mensen. Daarbij is datgene wat de CIAM op de menselijke maat baseert onveranderbaar. Denk aan de betonnen vloeren en bakstenen muren, zelfs de keuken is verankerd in het huis. Het gaat ten koste van de vrijheid die het wonen verondersteld. Nu beschrijft Slim in zijn boek een soortgelijk uitgangspunt, maar het voorbeeld van het schilderij laat zien dat het op de menselijke maat van de bewoner is gebaseerd, niet op de maat van de gemiddelde mens.

Wat de CIAM zou doen is stellen dat een schilderij bijvoorbeeld in het hart op een hoogte van één meter tweeënvijftig moet hangen. Dan komt het schilderij volgens het boek 'Framing and displaying artwork' op de gemiddelde ooghoogte te hangen¹⁸⁹. Dit is natuurlijk alleen handig in een museum, waar zoveel mensen komen dat het gemiddelde wel ongeveer zal kloppen. In een huis is dit uitgangspunt volslagen idioot. Het gaat hier om de bewoner en de bewoner alleen. Nu zal men misschien denken dat het niet meer dan normaal is om het schilderij, of wellicht een praktischer voorbeeld: een spiegel, op ooghoogte

¹⁸⁹ Kistler, 2009, p. 176

te hangen van de bewoner, maar waarom wordt er dan niet zo gedacht over de elementen van een huis? Waarom kan de keuken bijvoorbeeld niet gemakkelijk in de hoogte versteld worden in de sociale woningbouw? Zij bouwen immers voor de gemiddelde mens, de anonieme massa, maar doen zij de individuele mens dan niet te kort?

Als de bewoner behoefte heeft aan een schilderij of een spiegel, dan kan hij anticiperen door deze op te hangen. Als hij de vrijheid, en daarmee de mogelijkheid, heeft om dit ook te doen op basis van zijn eigen menselijke maat, dan zou ik zeggen dat hij woont. Als de bewoner gaat wonen in een huis waar de spiegels al hangen, dan kan hij, ten eerste, niet anticiperen op zijn behoefte, en ten tweede, is hij geobjectiveerd en is daarmee zijn vrijheid ontnomen om de hoogte van de spiegel te plaatsen op eigen ooghoogte. Het boek van Slim laat mij zo denken, maar ook hier moet ik er vanuit gaan dat ik niet de gemiddelde mens ben en dat velen zo niet zullen denken. Het boek is bedoeld om een huis sfeervol in te richten, waarbij inrichtingen van verschillende vertrekken worden besproken en waarbij juiste materialen en kleuren moeten worden toegepast. Tot mijn spijt neem ik aan dan men het boek ook zo zou lezen, en hiermee een verkeerd beeld krijgt over het wonen.

Het wonen in de geschriften

Ook het wonen in de geschriften lijkt niet het eigenlijke wonen te betreffen. Door de woningwet en de nasleep van de wereldbranden moesten huizen betaalbaar zijn en de inrichting ervan zou schoon, ordelijk, degelijk en hygiënisch moeten zijn. Functionaliteit en efficiëntie kregen een steeds belangrijkere rol, waardoor Architecten, meubelfabrikanten en meubelontwerpers inspeelde op deze veranderende woonvraag. Ze

begonnen het wonen te analyseren: welke activiteiten vinden plaats in de woonkamer, hoe wordt de keuken gebruikt, welke spullen moeten in een kast en hoe kan deze zo handig mogelijk zijn?¹⁹⁰. Met de gegevens van onderzoeken en exacte maatstudies van alle woonfuncties ontwierpen architecten woningplattegronden, soms zelfs met meubelontwerpers of producenten van meubelinrichting¹⁹¹.

Mij lijkt een analyse naar dit wonen, als ik het kan opvatten als een studie naar het mens-zijn binnen zijn huis, erg interessant. Zeker toen men nog vrij kon bewegen in de krotwoningen. Mijn probleem bij deze analyse is dat wat er mee gedaan is. Men heeft onderzocht hoe de mens zich gedraagt in een huis en heeft dit zo efficiënt mogelijk willen maken. Dit kan alsnog het eigenlijke wonen ten goede komen, zolang deze studie voor elke bewoner apart gedaan wordt. Juist door te ontwerpen met de gemiddelde mens als uitgangspunt is er geen sprake van het eigenlijke wonen. De bewoner zou zich daardoor moeten gedragen zoals de gemiddelde mens en is hiermee geobjectiveerd, waardoor hem de vrijheid zijn eigen persoon te zijn in zekere zin ontnomen wordt.

Toch is er een spoor van het wonen te vinden bij de retoriek van SGW. Zo had de stichting van meet af aan toonzalen waarin het 'goede' wonen werd gepretendeerd. De toonzaal had geen commercieel oogmerk en de adviseurs van SGW prioriteerde de wensen van de bewoner zelf, wat vervolgens in maquettes werd uitgetoond¹⁹². Er was dus ruimte voor de eigen

¹⁹⁰ Vreeze, 2015, p. 33

¹⁹¹ Vreeze, 2015, p. 43

¹⁹² Brand, 1958, p. 8-9

voorkeuren en dus woonbehoeften, maar toch werd er gestuurd. SGW wilde hen geen kant-en-klare oplossing opdringen, maar zij wilde de bezoekers wel overtuigen van de juistheid van de principes van SGW¹⁹³. Ondanks de neiging een ideologie op te drukken door de adviseurs, lieten zij de toekomstige bewoner toch vrij in de bepaling van hun eigen woonwensen. De bewoner kon dus, weliswaar in dialoog met de adviseur, anticiperen op de eigen behoeften en kreeg geen kant-en-klare oplossing aangeboden. Spreekt dit van het zuivere wonen? Wellicht, er is in ieder geval sprake van een grijs gebied.

Toch denk ik zelf dat er iets anders aan de hand is. In het promotieonderzoek van Mary Zeldenrust-Noordanus, waarin ze de ‘psychologische aspecten van de wooninrichting’ bestudeerde, analyseerde ze de waardering van verschillende groepen bewoners voor klassieke en moderne meubels en hun afwegingen hierbij. Uit deze analyse bleek dat drieëntwintig procent koos voor moderne meubels, terwijl drieënzestig procent koos voor klassieke meubels. Respondenten die kozen voor de moderne meubels zouden volgens Noordanus soms deze keuze maken uit de pretentie niet gewoon of burgerlijk te willen zijn. Moderne meubels kregen in die tijd een hoger sociaal aanzien, waardoor het alleen al hebben van moderne meubels een hogere sociale status gaf. Één van de geïnterviewde zei hierover: “(...) de intellectuelen hebben deze meubelen, en dat zijn toch de mensen waar je naar kijkt”¹⁹⁴. Het ‘wonen’ wordt dus net zoals in de geschiedenis ervan bepaald door de rijken die het kunnen veroorloven. Het zijn de armen die hiernaar

¹⁹³ Vreeze, 2015, p. 69-70

¹⁹⁴ Noordanus, 1956, p. 26

opkijken en naar hetzelfde streven. De vraag naar de oprechtheid van het willen wonen dringt zich dan op, waardoor het, in dit geval, niet het zuivere wonen betreft, maar slechts een verlangen naar sociale status door middel van het 'wonen'.

Het wonen dat beschreven wordt in de woonbijbel betreft wel degelijk het anticiperen op de woonbehoeften van de bewoner. Het wordt zelfs zo beschreven door Licht. Wat ik opvallend vind is de uitspraak van Linschoten waarin hij stelt dat een gezin vloeit in de vorm van het huis en vervolgens gestalte aanneemt. Hij vind het zelf te ver gaan om te stellen dat de bewoner aan zijn huis is overgeleverd, maar ikzelf zie dat anders. Ik denk juist dat bewoners aan hun huizen zijn overgeleverd. Dit bevestigd Brand door te beweren dat de indeling van de meeste huizen worden opgedrongen door de huizen zelf¹⁹⁵. Het 'wonen' in de titel van het boek 'ik kan wonen' betreft wel een anticiperen op tijdelijke en veranderlijke omstandigheden, maar deze omstandigheden vinden plaats in een semipermanent¹⁹⁶ en onveranderlijk huis. Ook de oplossingen van Licht laten blijken dat het huis onveranderlijk is, doordat slechts de binnenkant veranderd zou moeten worden. Wat vooralsnog duidelijk is, is dat het wonen zich hier in een grijs gebied begint te bevinden.

Waar het wonen daadwerkelijk geen wonen meer lijkt te zijn, is in de hedendaagse woonboeken en tv-programma's. Hier wordt het wonen te kort gedaan door te doen alsof het wonen het indelen en het aankleden van het huis is. Anticiperen op

¹⁹⁵ Niegeman et al., 1960, p. 49

¹⁹⁶ Een gebouw gemaakt van een degelijke constructie kan wel honderden jaren meegaan

behoefden kan alleen binnen de muren van het huis en men zou zo goed mogelijk moeten manoeuvreren binnen datgene dat is. Het wonen is dan niet het in vrijheid anticiperen op tijdelijke en veranderlijke omstandigheden, maar een omgaan met tijdelijke en veranderlijke omstandigheden binnen het bepaalde. Het verschil klinkt minimaal, maar de vrijheidsfactor vervalst en het anticiperen wordt een omgaan met. Wat ik hiermee bedoel is dat het anticiperen een vooruitlopen en herkennen van situaties is: als men een baby verwacht en een babykamer aanbouwt, door een behoefte aan extra ruimte. Terwijl ik met 'omgaan met' bedoel dat men al in een situatie zit en daar dan het beste van maakt: als men een baby verwacht en de baby laat slapen in de slaapkamers van de ouders door ruimtegebrek. Hierdoor vervalst dan ook de vrijheid te anticiperen op de behoefte aan extra ruimte, doordat het huis het niet mogelijk maakt deze extra ruimte te creëren.

De huishoudschool

Het wordt duidelijk dat het wonen in de woonschool voornamelijk de huishouding betreft. Ook in de geschiedenis wordt duidelijk dat het huishouden steeds meer het wonen lijkt te worden. Denk alleen al aan de CIAM die deze huishouding wil vergemakkelijken en met deze gedachte de plattegronden van huizen heeft ontworpen. De huishouding zou een groot onderdeel zijn van het wonen en kan daardoor niet ontbreken in een hoofdstuk over hoe men heeft leren wonen. Zeker niet doordat er speciale scholen zijn opgericht om voornamelijk vrouwen te leren huishouden. Het past erg goed bij het leren wonen in de vorige eeuw, waarin men dacht dat de mens maakbaar zou zijn. Dit onderdeel zal minder diepgaand worden behandeld, om een dwaalweg te voorkomen. Het gaat hier

immers om een weergave van de tijd waarin het wonen zoals het vandaag gekend wordt tot stand is gekomen.

Het denken over de huishoudschool en over deze tijd in het algemeen kan niet worden gedacht zonder oog te hebben voor de ideologieën en tradities met betrekking tot het gezinsleven. De man zou moeten werken, werk dat eigenlijk te zwaar zou zijn voor de vrouw, waardoor zij thuis moest blijven en het huishouden moest verzorgen. Vakbonden werkten hier aan mee door het inkomen van de man te laten baseren op het onderhouden van het huis, zijn vrouw en twee kinderen. Het gezinsleven stond hoog in het vaandel, wat doordrong tot in de door de overheid gesubsidieerde scholen¹⁹⁷. De school voor de mannen was de technische school en de school voor de vrouwen was de huishoudschool. De huishoudschool werd pas in negentienachtentwintig voor mannen toegankelijk door de Mammoetwet en de technische school werd voor vrouwen toegankelijk in negentienvierenzeventig. De traditionele opvatting van de gezinsverdeling heeft dus tot laat in de twintigste eeuw geheerst.

Voor vijftwintig procent van de vrouwen betekende het afronden van de huishoudschool ook het einde van hun schooltijd¹⁹⁸. De huishoudschool zou namelijk een school zijn voor de toekomstige echtgenote van de man. De vrouwen leerden op de huishoudschool onder andere hoe ze moesten koken, naaien, wassen en poetsen, zo is te lezen in het persoonlijke verhaal van Mimi Weiman¹⁹⁹. In eerste oogopslag lijkt de

¹⁹⁷ Jonker, 1955, p. 233-234

¹⁹⁸ Jonker, 1955, p. 235

¹⁹⁹ Focke, 2021, p. 73-74

huishoudschool de vrouw te onderdrukken in haar potentie, maar toch was dit niet de intentie. De Amsterdamse Huishoudschool, mede opgericht door Jeltje de Bosch Kemper, lid van de Algemene Vrouwenvereniging Arbeid Adelt, had niet alleen ten doel om vrouwen voor te bereiden op hun verantwoordelijkheden binnen de gezinscontext, maar ook om haar werkmoogelijkheden te bevorderen. Het was dan ook het doel van de organisatie om vrouwen te verheffen door hen arbeid te laten verrichten. Dit zou in de huishoudschool tewerkgesteld worden door gebruik te maken van haar 'natuurlijke talent': huishouden. Zo zou zij bijvoorbeeld oppas of schoonmaakster kunnen worden en haar eigen geld kunnen verdienen²⁰⁰.

Het al genoemde boek 'ik kan huishouden', van de reeks 'ik kan...', heeft de veelzeggende ondertitel "Geïllustreerd handboek voor de vrouw, die een huishouding goed, praktisch en voordelig wil besturen". Huishouden zou een vak zijn dat geleerd en gekend moet worden door middel van vakkennis, beschreven in dit boek. Het komt er vooral op neer dat de huisvrouw steeds weer kennis maakt en moet maken met technische nieuwigheden²⁰¹. Ook prediceert het boek dezelfde activiteiten als die in de woonschool worden aangeleerd: goed omgaan met geld, het onderhouden van het huis, hoe men zich zou moeten kleden en wassen en hoe het werkt met de hygiëne. Deze gelijkenis laat zien dat het wonen, zoals men dat leerde in de woonschool, en het huishouden nauwe verwantschappen vertonen waardoor deze activiteiten niet nog eens worden behandeld om herhaling te voorkomen. Wel is het

²⁰⁰ Boschma, 2003, p. 93-94

²⁰¹ Rijn et al., 1954, p. 3-5

interessant hoe de huishouding volgens het boek invloed heeft op de 'woning' en daarmee dus ook het wonen.

Het interieur zou over meubelen moeten beschikken die goed van vorm, goed van constructie en gemakkelijk te gebruiken zijn. De huisvrouw zou anders nadelige gevolgen ondervinden bij het verplaatsen en onderhouden van de meubelen doordat deze te zwaar zouden zijn. Ook zouden de huizen in die tijd te beperkt van omvang zijn, dat de grote oude meubelen er niet eens in zouden passen, tenminste niet als de bewoner er ook nog zou willen wonen. De vaak donker gebeitste meubelen zouden ook niet ten goede komen van de optische grootte van het huis. Eerlijkheid zou betracht moeten worden in een modern interieur, dus de eigen kleur van het hout in plaats van een beits, heeft de voorkeur. Ook moeten imitaties gemeden worden en moet men zich niet rijker voordoen dan dat hij is. Efficiëntie zou ook een belangrijke rol moeten spelen in de kleine huizen: zet niet meer in de kamer dan strikt noodzakelijk is²⁰². De vergemakkelijking van de huishouding is dus eigenlijk het wonen dat de CIAM voor ogen had.

Het begin van de huishoudschool was een feministische aanlegenschap om de vrouw te verzelfstandigen. De vraag is of dit met de huishoudschool is bewerksteld. De huisvrouw had en heeft hierdoor zeker een prominente rol in de huishouding, ze was de spil van het gezin. In het midden van de vorige eeuw had de CIAM ten doel de huisvrouw uit haar traditionele rol te trekken. Dit had grote gevolgen in de wijze waarin de plattegronden ontworpen werden. Als het wonen louter een bezigheid zou zijn, zoals werken, dan heeft de huishoudschool wel

²⁰² Rijn et al., 1954, p. 149-153

degelijk een bijdrage geleverd aan de manier hoe wonen hendaags wordt gedacht. Het wonen werd dus niet alleen geleerd door onmaatschappelijken in woonscholen, of door de alledaagse burger in boeken en tv-programma's, maar ook door te studeren aan de huishoudschool. Zo is te zien dat al deze facetten in nauw verband staan tot elkaar.

Leren wonen, een kwestie van ethiek

Het wonen dat in voorgaande paragrafen is benoemd laat zien dat het leren wonen een ethische aangelegenheid is. Ethiek zou een praktische wijsbegeerte zijn die handelt over de zedelijke begrippen en gedragingen, over wat goed en wat kwaad is²⁰³. Een heel letterlijk voorbeeld is Wim den Boom die stelde dat voldaan moet worden aan dat wat 'goed' is, in zijn geval betekende dat, dat de functie ondergeschikt moet zijn aan het doel. Of Stichting Goed Wonen die het 'goede' wonen prediceerde en er talloze tijdschriften over publiceerde. Aan de hand van de vooropstellingen met betrekking tot het 'goede' zullen de gedragingen zich moeten richten tot dat wat het 'goede' ten goede komt. In het geval van Stichting Goed Wonen en het boek 'ik kan wonen' was deze verandering van gedrag vrij onschuldig. De bewoner die het las kon zelf wel bepalen of hij de goed bedoelde raad opvolgde. Waar de bewoner minder keuzevrijheid had was in de woonschool.

Het wonen in de woonschool riekt namelijk naar indoctrinatie. Let alleen al op het feit dat de Amsterdamse woningbouw

²⁰³ Alle informatie waar geen bronvermelding wordt genoemd is afkomstig uit een minor filosofie en ethiek die ik heb gevolgd in tweeduizendeentwintig

directeur het heeft over het veranderen van het wezen en het denken van de mens, om zo een woning 'goed' te kunnen bewonen. Denkt men oppervlakkig, dan kleeft er een sterke negatieve connotatie aan deze uitspraak. Echter, volgens Van Dale komt doctrine van het Latijnse *doctrina* wat onderwijs, opleiding of leer betekent. Een doctrine zou dus een leer of leerstelling zijn. De leerstelling van de woonscholen kan worden gevonden in de onderzoeken en aanbevelingen van Litjens. Onder andere het originele Ravelijnteam hield streng vast aan deze eenmaal aanvaarde leerstelling, waardoor zij volgens Van Dale als doctrinair kunnen worden bestempeld.

De leerstelling, ofwel doctrine, werd gehandhaafd in de woonschool op een kritiekloze wijze. Denk alleen al aan het ontwerp van de huizen die expres klein gehouden werden zodat men geen grote gezinnen kon stichten, de grote ramen waardoor de bewoners zich bekeken en onderdrukt voelden, de keuze voor een gescheiden of samengevoegde woonkamer en keukens en door regelmatige bezoeken van wijkmedewerkers. Men kon weliswaar de wijkagent weigeren, maar de muren van het gebouw, stonden letterlijk als een huis, ze konden niet meer aan of uitbouwen en moesten gehoorzamen aan het dictaat van de plattegrond. Men werd naar deze woonschool gelokt met mooie praatjes en een verhuisvergoeding, die hen vaak over de streep trok. Vaak wisten ze niet dat ze naar heropvoedingskampen werden verhuisd, waar hen een hiërarchische systeem stond te wachten en waar ze pas uit zouden komen als zij de leerstelling van het 'goede' wonen hadden geleerd. Dit 'goede' werd hier wel erg op de bewoners opgedrongen. Dit kwam zelfs terug in de architectuur.

De woonscholen waren bouwkundig zo opgezet dat de opzichter, vanuit zijn huis, het gehele wooncomplex kon overzien²⁰⁴. Deze opzet lijkt op het architectonische panopticum principe, een half rond gebouw met aan de buitenzijde cellen. In het midden van dit gebouw staat een toren, van waaruit alle cellen te observeren zijn. Om de observatie ten goede te komen waren de cellen voorzien van grote ramen waardoor licht werd geschoten vanuit de toren. Dit maakte het mogelijk dat de opzichter de mensen in de cel kon zien, maar als ze wilde terugkijken, werden zij verblind door het licht²⁰⁵. De woonschool is een manifestatie van dit principe. Niet alleen door de ligging van het opzichtershuis, maar ook door de grote open ramen die de huizen van de woonschool bezaten. Zo konden de opzichters van de woonschool gemakkelijk naar binnen kijken en, zo dacht men toen, zouden de bewoners van de huizen zich ‘verplicht’ voelen hun huis op te ruimen. Michael Foucault schrijft hierover: “Visibility is a trap”²⁰⁶. Om deze zichtbaarheid van de bewoners ten goede te komen bestonden de meeste huizen in de woonscholen uit slechts één verdieping, zo werd het toezicht vergemakkelijkt²⁰⁷.

De keuze om bewoners dit goede wonen op te dringen was er ook een gebaseerd op ethiek. Arie Keppler, oud directeur van de Amsterdamse Gemeentelijke Woningdienst, kwam in negentienvijftien al met het idee om ontoelaatbaren in speciaal gebouwde buurten bijeen te brengen. De overlast en het besmettingsgevaar dat deze mensen met zich meebrachten in de samenleving zou zwaarder wegen dan de individuele negatieve

²⁰⁴ Dercksen 1987, p. 23

²⁰⁵ Foucault, 1978, p. 200

²⁰⁶ Foucault, 1978, p. 200

²⁰⁷ Dercksen, 1987, p. 24

beïnvloeding van de ontoelaatbare zelf²⁰⁸. Ook F. Jansen, toenmalig directeur van de Gemeentelijke Dienst voor maatschappelijk Hulpbetoon te Amsterdam was het hiermee eens. Volgens hem zouden krachtige middelen ingezet moeten worden om de asocialen tot hun maatschappelijke plicht te brengen. De asocialen zouden opgevoed moeten worden tot volwaardige leden van de volksgemeenschap. De maatschappij zou daarbij tegen hen beschermd dienen te worden²⁰⁹. Deze redeneringen zijn gebaseerd op een in die tijd populaire ethische stroming, het consequentialisme, ofwel de gevolgenethiek.

De gevolgenethiek is een stroming waarbij moreel juist handelen wordt gekenmerkt door een goed gevolg van dat handelen. Hiermee staat de gevolgenethiek tegenover de plichtenethiek, waar het goede wordt afgeleid uit de aard van de daad zelf en van de deugdenethiek, waar het goede wordt afgeleid uit de aard van de dader. Een stroming van de gevolgenethiek is het utilisme, onder andere ontwikkeld door David Hume en Jeremy Bentham, waar het 'goede' wordt gemeten als geluk en genot, waarbij efficiëntie en nut van groot belang zijn. De keuzes van Keppler en Jansen zijn gevolgen-ethisch dus goed te verantwoorden: als de asocialen uit de stad trekken heeft de gegoede burgerij hier geen last van, het betreft dan het meeste geluk en genot voor de meeste mensen. Deze asocialen werden naar woonscholen verhuisd. Het is niet toevallig dat deze woonscholen met grote efficiëntie zijn ontworpen middels het pannoticum principe. Jeremy Bentham is namelijk de bedenker daarvan.

²⁰⁸ Jansen, 2012a, p. 227

²⁰⁹ Jansen, 1938. P. 141-144

Toch was er kritiek op deze ethische stromingen. De gevolgen ethiek heeft het meest gelukkige gevolg voor het merendeel ten doel. Maar dit betekent ook dat er een groep achterblijvers is, in het geval van de woonscholen zijn dit de ontoelaatbaren. Een opmerking van een collega van Radema tijdens een inspiratie dag voor alle directeuren en teamleden van de bijzondere projecten met betrekking tot het herhuisvesten van de asocia- len spreekt boekdelen: “Sinds wanneer kunnen deze mensen zelf kiezen?”²¹⁰. Een tegengeluid kwam van toenmalig tweede kamerlid Truus Kok, lid van de katholieke volkspartij. Zij zei, als reactie op de toenmalige onmaatschappelijkheidsbestrijding, dat bij maatschappelijk werk juist gekeken dient te worden naar de mens die voor je staat, waar hij behoefte aan heeft en dus niet wat je zelf mooi of goed vindt²¹¹.

Duits filosoof Emanuel Levinas concludeerde over de ethische stromingen van toen dat ze niet zouden voldoen. Hij vroeg zich af hoe het zou kunnen dat er desondanks de aanwezigheid van drie verschillende ethische stromingen, nog steeds wereldoorlogen uitbraken. Zijn antwoord was dat deze ethische stromingen teveel zouden worden benaderd vanuit eenieder zelf. Volgens Levinas zou het juist vanuit de ander gedacht moeten worden, alleen zo zou het totalitaire denken, dat onder andere verantwoordelijk is voor de wereldbranden, doorbroken en voorkomen kunnen worden. Dit heet de differentie ethiek. Centraal in deze ethiek staat de Ander²¹², volgens Levinas een weerloos schepsel dat aanspraak doet op de verantwoordelijkheid van de ander. Om in Heideggeriaanse termen te blijven

²¹⁰ Jansen, 2012a, p. 186

²¹¹ NPO, 1995

²¹² Levinas schrijft de *Ander* bewust met een hoofdletter om zo het anders-zijn van de ander te benadrukken

zou de Ander door het anders-zijn de ander toespreken en hem daardoor aanspreken waardoor hij tot zijn wezen geroepen wordt. Eigenlijk doet de Ander dus een beroep op het mens-zijn van de ander.

Het wonen en daarmee het leren wonen zijn een zaak van ethiek. Aan de hand van een ethische stroming wordt bepaald wanneer het een verantwoorde keuze is en aan de hand van vooropstellingen wordt bepaald wat dan precies het 'goede' beduidt. De massahuisvesting door de eeuwen heen, de objectivering van de mens door de CIAM, het 'goede wonen' van Stichting Goed Wonen en zelfs het wonen zoals het werd aangeleerd in de woonscholen zijn op deze manier allen ethisch verantwoord. Echter, deze verantwoording is niet altijd afkomstig van degene die het ook daadwerkelijk betreft. Deze ethische afwegingen werden altijd van bovenaf genomen, door een instantie zoals de CIAM of Goed Wonen of zelfs door de Nederlandse overheid. Wellicht moet het wonen niet benaderd worden vanuit de entiteiten die beweren te weten wat het 'goede' wonen is. Wellicht moet er meer aandacht geschonken worden aan het anders-zijn van de Ander en daarmee de Ander in zijn wezen laten in plaats van het wezen van de Ander bepalen of zelfs proberen te veranderen.

Leren wonen

De weg van het kritisch gehoorzamend beantwoorden is niet volledig als de conclusie is dat men heeft leren wonen door middel van woonscholen, tijdschriften, tv-programma's en huishoudscholen. Sterker nog, door deze vraag te stellen en hem meteen te beantwoorden ben ik in de val van het oppervlakkige getreden door te pretenderen dat ik in beginsel al

weet wat 'leren' zou betekenen. Weten wat leren wonen is, is niet alleen cruciaal om het leren wonen in de vorige eeuw te beoordelen, maar ook om een eventuele uitspraak te doen over hoe men dan kan leren wonen. In deze paragraaf zal ik niet het 'leren' benaderen zoals ik het wonen benader, maar zal ik wel pogen hier een zo goed mogelijk beeld van te schep- pen, waarbij ik weer grijp naar Heidegger om het begrip te be- grijpen.

In de tijd van de woonscholen, de CIAM, Stichting Goed Wonen en de huishoudscholen schrijft Heidegger de essays die voor hem het meest belangrijk zijn geweest. In de essays 'wat heet denken', 'Bouwen wonen denken', 'het ding' en 'dichterlijk woont de mens' wordt ons bestaan beschreven als een con- trastervaring²¹³ van woningnood. Hedendaags zou men nog steeds geneigd om daaraan tegemoet te komen door in serie en in versneld tempo een onderkomen te bezorgen, maar hier- door beseft men echter te weinig dat het wonen over het alge- meen nog geleerd moet worden, zo schrijft Berghs in het voor- woord van 'Over denken, bouwen, wonen'²¹⁴. De vraag naar wat leren dan is dringt zich op. De grondbetekenis van *leren* is volgens Van Dale het volgen van een spoor. Het betekent ook wijzer maken, onderwijs geven, prediken, doen inzien, bren- gen of verplichten tot en zich de gewoonte eigen maken. Vol- gens Heidegger zou de mens leren in zover hij zijn doen en la- ten in overeenstemming brengt met wat hem telkens als iets wezenlijks wordt toegesproken²¹⁵.

²¹³ Spontane intuïtie van verzet tegen of van onvrede over

²¹⁴ Heidegger, 1991, p. 12-13

²¹⁵ Heidegger, 1991, p. 27

Dit toespreken, in het Duits *anspruch*, betreft de verhouding tussen mens en *zijn*, waarin ter sprake komt wat de mens, door eraan te beantwoorden, mede ter sprake brengt²¹⁶. Het toespreken is dus een aanspraak op het wezen van de mens. Maar hoe moet men dan leren wonen? Heidegger geeft het voorbeeld met *denken*: “het denken leren we door te letten op wat er te be-denken is”²¹⁷. Als iets wordt bedacht, dan wordt er aandacht aan geschonken, wat aanspraak doet op het wezen. Heidegger heeft het hier over de te be-denken zaak, *das zu-bedenkende*, maar wat als de te be-denken zaak het wonen betreft, dan leert men wonen door te letten op wat er te be-wonen valt. En dat wat te be-wonen valt is dat wat te wonen geeft: een woning. De woning zou de bewoner vanuit zichzelf moeten toespreken, waardoor er aanspraak wordt gedaan op het wezen van de bewoner. Zo kan de bewoner zich er naar toe wenden en iets mede ter sprake stellen. Het anticiperen op de aanspraak van de woning, zou de bewoner moeten leren wonen.

Heidegger stelt dat om iets te leren, het nooit geleerd wordt door een verhandeling over het te-leren²¹⁸. Zwemmen leert men bijvoorbeeld alleen door een sprong te nemen in het diepe. Zo wordt het element gekend waarin het zwemmen zich moet bewegen. Als gesteld wordt dat de bewering, dat de mens nog moet leren wonen, waar is, betekende dat de mens dus eigenlijk helemaal niet woont, dan zegt dit tevens dat het wonen zich nog niet uitdrukkelijk²¹⁹ in zijn eigenlijke element

²¹⁶ Heidegger, 1991, p. 24

²¹⁷ Heidegger, 1991, p. 27

²¹⁸ Heidegger, 1991, p. 39

²¹⁹ Het drukt zich uit waardoor het toe-spreekt en de ontvanger aanspreekt

beweegt en precies hierom onttrekt het wonen zich van de bewoner. Dit kan alleen verklaard worden doordat het huidige 'wonen' zich niet afspeelt in een woning, maar in een huis, doordat het huis geen aanspraak kan maken om te wonen. Dit verklaard ook waarom het leren wonen in de woonschool niet is geslaagd: men moest leren wonen in een huis dat geen aanspraak deed op hun wezen, waardoor de bewoner zijn doen en laten niet in overeenstemming kon brengen met het huis en dus eigenlijk in beginsel het wonen niet kon leren. In geval van SGW en andere geschriften geldt hetzelfde, maar hier komt nog iets bij, namelijk dat het leren wonen nooit geleerd kan worden door een verhandeling over het wonen, zoals Heidegger stelde.

De mens kan dus slechts wonen, voor zover hij de mogelijkheid er toe heeft. Echter, dit wil niet zeggen dat dit mogelijke garandeert dat men daartoe ook in staat is. Er toe in staat zijn is een vertaling van het Duitse *vermogen* waarmee wordt bedoeld: iets volgens zijn wezen toelaten en die toelating voortdurend hoeden. Gebeurt dit, dan eigenen we het onszelf toe en dan wordt er een beroep gedaan op ons eigen wezen. Door het in staat zijn te wonen, dus in een woning en niet in een huis, laat de bewoner de woning tot hem toe, waardoor hij in zijn eigen wezen geroepen wordt. De vraag naar de woning zelf wordt dan belangrijk. Want slechts als we *mogen* wat we be-wonen, vermogen we te wonen²²⁰.

²²⁰ Heidegger, 1991, p. 25-26, Heidegger heeft het over denken, maar ik pas het toe op wonen

Het wonen leren of leren wonen

De verkenning naar het leren wonen heeft interessante invalshoeken gegeven en sluit naadloos aan op het wonen dat in de geschiedenis is onderzocht. Het mag ook duidelijk zijn dat ik kritisch ben, ook naar mijn eigen denken en schrijven. Ik kon met dit hoofdstuk namelijk twee kanten op. De eerste mogelijkheid was om het wonen dat men heeft moeten leren als het daadwerkelijke wonen te zien. Als het wonen toen zo werd geleerd en nu nog steeds zo wordt gedacht, waarom zou dat dan niet zo zijn? Dat is 'het wonen leren', waarbij het leren niet meer is dan het wijzer maken door onderwijs te geven. Het is het wonen dat te vinden is in de woonschool, de huishoudschool en het wonen dat werd beschreven in de genoemde geschriften zijn hier schoolvoorbeelden van.

De andere mogelijkheid, de mogelijkheid die ik heb gekozen, is om niet oppervlakkig te zijn en verder te denken dan gedacht is. Ik heb kunnen concluderen dat het wonen iets is als het anticiperen op tijdelijke en veranderlijke omstandigheden. De geschiedenis heeft laten zien hoe het begrip in theorie evenals in de praktijk is veranderd, waardoor ik denk dat dat het eigenlijke wonen niet meer het wonen is van heden ten dage. Dat wonen is dan ook in de vergetelheid geraakt door het bouwen van huizen die door toenemende wet-en regelgeving zijn gevormd. De veranderingen hebben van de woning een huis gemaakt, waardoor er geen aanspraak meer gedaan kan worden door de woning op de bewoner. Met 'leren wonen' bedoel ik dan ook het aangesproken worden door de woning, om te anticiperen op tijdelijke en veranderlijke omstandigheden. Het wordt hierdoor ook duidelijk dat er een verschil ontstaat tussen een woning en een huis, waardoor de vraag naar deze fenomenen zelf zich opdringt.

Het huis en de woning

De verkenning naar het woord wonen heeft veel duidelijk gemaakt. Het wonen volgens Heideggeriaanse opvatting zou het mens-zijn op de aarde zijn. Ikzelf heb dit wonen opgedeeld in het zelfstandig naamwoord wonen, het *dwellen* van Heidegger en het werkwoord wonen. Dit laatste wonen betekent het in vrijheid anticiperen op tijdelijke en veranderlijke omstandigheden. Dit wonen plaats ik in de architecturale context, waardoor het wonen plaats vindt in een bouwsel. Een bouwsel is een verzamelbegrip waaronder een huis en een woning vallen. Deze zijn wellicht synoniemen, maar zoals het woord *synoniem* zelf als impliceert: woorden die dezelfde of *ongeveer* gelijke betekenis hebben. Ongeveer is hier het sleutelwoord, een huis en een woning zijn dus niet exact hetzelfde en dat zal duidelijk worden in dit hoofdstuk.

Het huis

Het huis werd al eerder gedefinieerd als een bouwsel of bouwwerk dat men tot woning kan dienen of dat als zodanig geschikt is. Maar dit is niet altijd zo geweest. In het Oudnederlands had het huis de betekenis *bedekken*. Van dezelfde Indo-Europese stam zijn het Latijnse *custos* (bewaker) en het Griekse *keuthein* (bedekken, verbergen) afgeleid²²¹. De geschiedenis van het wonen laat zien hoe de huizen door de eeuwen heen zijn veranderd en hoe deze termen hierin te plaatsen zijn. Het verblijven in de grotten en hutten was een bedekken tegen het noodweer en een beschermen tegen roofdieren van buitenaf. Het

²²¹ Geerts 1999, p. 1371, etymologie door Nicoline van der Sijs

vuur, eerst in de grot en daarna voortdurend brandend in de hut, was een bewaakte bewaker: bewaakt door de grot en de hut, wakend voor gevaar.

Een grot is een door de natuur gevormd hol. Een *hol* kan gezien worden als inwendig een lege ruimte hebbend, maar ook als een verblijf- of schuilplaats. Het woord *hol* kwam voor in alle Germaanse talen en hangt samen met het woord hullen, wat via de Indo-Europese werkwoordenstam kel- bedekken en verbergen betekent. Een grot was dus een verblijfplaats om zich te bedekken tegen de natuur en zich te verbergen voor gevaar. Het woord hut heeft een soortgelijke betekenis. Zo is het begrip ontleend aan het Middelhoogduitse *Hütte* en gaat terug naar de Indo-Europese stam kuht-, waar ook het begrip *huid* van afkomstig is en betekend bedekken en omhullen²²².

Het woord huis hangt samen met de woorden huid en hut. Huis gaat via de Germaanse werkwoordstam husa- terug op de Indo-Europese werkwoordstam kuhs-, een uitbereiding met een -s van de werkwoordstam kuht-. Het begrip *huis* betekent dus omhullen, verbergen en bedekken. Dat wat doet bedekken is een *dak*. Dekken en dak gaan samen terug naar de Indo-Europese werkwoordstam teg- en tog- waarvan ook het Latijnse *toga*, lichaamsbedekking, van afkomstig is²²³. Nu dringt de vraag naar het verschil tussen de hollen, hutten en huizen zich op. Een hol onderscheidt zich, zeker in het geval van een grot, doordat het er al is. Een hut en een huis zijn daarentegen beiden te vervaardigen, maar ook hier spreekt de taal duidelijk. Een hut is een kleine armoedige of primitieve woning van hout,

²²² Hoekstra, 2009, p. 13-17

²²³ Hoekstra, 2009, p. 18-19

riet of stro gebouwd. Een huis is een gebouw, wat inhoudt dat het een bouwwerk van aanzienlijke grootte is, vervaardigd uit duurzaam materiaal. Dus, een huis onderscheidt zich wanneer er sprake is van een duurzame bouw, en het daarmee een degelijke draagconstructie heeft.

Volgens Heideggeriaanse opvatting, tenminste, voor zover ik hem begrijp en kan begrijpen en zijn denken heb geïmplementeerd in mijn denken, is een huis een ding dat huist. De huizende kenmerken van een huis, maakt dat het ding een huis is. Ofwel een huis is een huis doordat het huist. Het huizen van het huis heeft een behuizende functie: het beschermen van dat wat er in aanwezig is: het vuur, of de mens. Deze functie van het huis komt ook terug in de term *behuizing* wat betekend: bouwkundige constructie als bescherming tegen weerinvloeden en-of afscherming van emissie. Kortweg is een bouwsel, met de retoriek van Heidegger, een huis als het dient als behuizing, dus als het huis een huizende functie heeft

Het huis als thuis

Thuis is een ingewikkeld begrip. Er zal dus ook geen poging gedaan worden om het onomstotelijk te definiëren. Wel is het van belang het begrip *thuis* te begrijpen en het verschil aan te tonen met zowel een huis als een woning. Thuis spreekt in hedendaagse betekenis van een plek. Als iemand vraagt waar diegene uithangt, dan zou het antwoord kunnen zijn: “Ik ben thuis”, waarmee bedoeld wordt op de plek waar iemand verblijft, waar het huis staat. Het begrip *thuis* kan ook worden opgevat als een gevoel. Als iemand vraagt of diegene zich op zijn gemak voelt, dan kan het antwoord zijn: “ja, ik voel mij thuis”. Het begrip *thuis* als in een plek is gemakkelijk te definiëren, dat

is gewoon de plek waar iemand zijn huis heeft, het *tehuis*. Het begrip *thuis* als gevoel is moeilijker te definiëren, doordat een gevoel van iemand niet gevoeld kan worden door een ander.

Wat wel gesteld kan worden is dat men zich kan thuis voelen op verschillende plekken. Zo schrijft Heidegger dat een vrachtwagenchauffeur zich thuis kan voelen op de snelweg en dat de arbeidster zich thuis kan voelen in de spinnerij²²⁴. Deze voorbeelden laten zien dat het thuis als *tehuis* los staat van het thuis als gevoel. Psycholoog Alexander Mitscherlich beschrijft dit als volgt: “Het antwoord op de vraag wat van een woning een thuis maakt, komt eigenlijk hierop neer, dat het niet de zachte tapijten en de mooie meubels, lichte ramen en grote kamers, niet de ligging van de woning en de kunst van de architect zijn, die dit op de eerste plaats bepalen. Ik heb dit alles reeds in de meest verfijnde en ideale combinaties gezien, zonder het gevoel te hebben dat een huis voor iemand een thuis was geworden. Of een woning een thuis is, wordt veeleer bepaald door de menselijke gevoelens die aan een specifieke plaats in de woning zijn verbonden”²²⁵. Duidelijk wordt hiermee ook dat een *thuis* niet ontworpen kan worden en dus eigenlijk niet eens kan worden vergeleken met een huis of een woning.

Wanneer een huis of een woning dan een *thuis* wordt, dat is voor iedereen anders. Wanneer en waardoor dat gevoel van thuis kan komen, beschrijft Pieter Hoexum goed in zijn boek ‘Thuis’. Volgens hem zou iemand thuis geraken, niet door recht op dat doel af te gaan, maar door dwaalwegen te

²²⁴ Heidegger, 1991, p. 45

²²⁵ Rottier, 1988, p. 191, Citaat van Mitscherlich

bewandelen²²⁶. Hij experimenteert hier zelf mee door te verblijven in het Roland Holsthuis. Zo beschrijft hij een gevoel van thuis door de achterdeur te gebruiken in plaats van de voordeur²²⁷. Ook geeft hij het voorbeeld van het traplopen, waar hij eerst voorzichtig moest zijn bij het traplopen, deed hij dat een tijdje later zonder er bij na te denken. Door deze fysieke vertrouwdheid van het traplopen zou hij zijn thuis geraakt²²⁸. Ook zou een gevoel van thuis kunnen komen door niet het gevoel te krijgen dat je er niet thuis hoort²²⁹ of het thuisgevoel komt door een verzameling aan spullen die iemand eigen zijn, waardoor herinneringen worden opgeroepen²³⁰.

Het thuis geraken is volgens Hoexum dan ook een soort gewenning. Daniel Schreiber, auteur van het boek 'thuis. De zoektocht naar de plek waar we willen leven', schrijft in de slotzin van het boek dat iemand thuis is als de manier van wonen en de manier van leven overeenkomen, als leefgebied en levensstijl bij elkaar passen²³¹. Los van wat Schreiber hier met *wonen* bedoeld, hij maakt duidelijk dat het gevoel van thuis los staat van het huis of de woning. Dat is dan ook het enige dat belangrijk is met betrekking tot de verkenning naar het wonen. Men zou in een huis, evenals in een woning, zich thuis kunnen voelen. Hiermee overstijgt het *thuis* de woning en het huis doordat het een gevoel is in plaats van een plek. Als op de plek bedoeld wordt dan kan beter het begrip *tehuis* worden gebruikt.

²²⁶ Hoexum, 2019, p. 14

²²⁷ Hoexum, 2019, p. 37

²²⁸ Hoexum, 2019, p. 56

²²⁹ Hoexum, 2019, p. 81

²³⁰ Hoexum, 2019, p. 124

²³¹ Schreiber, 2018

Een woning als huishouden

Het mocht duidelijk zijn dat het huis, volgens de oer betekenis in de taal en volgens het denken van Heidegger, een bouwwerk is dat mensen dient ter bescherming. Een woning dient ook ter bescherming van de bewoner, maar gaat net een stapje verder. Voordat Heideggers denken wordt toegepast op de woning, wordt de woning eerst benaderd vanuit andere denkers. Als het gaat over zulke onderwerpen, bestaat er immers geen absolute waarheid en door elders te pretenderen vervalt de geloofwaardigheid van dat wat betoogd wordt. Een woning als woning zijnde beoordelen is namelijk afhankelijk van de veronderstelling die wordt gebruikt bij deze beoordeling. Voor nu wordt het wonen als huishouden opgevat bij de vraag naar de woning.

Een woning zou volgens Rottier een gebouw of een gedeelte ervan zijn, dat dient tot een permanente verblijfplaats van personen. De essentie van een woning zou volgens hem de geborgenheid, de huiselijke vrede en het zichzelf-zijn betekenen. Hij stelt dat men bij het woord 'wonen' aan een dak boven het hoofd denkt, een onderkomen en dat een woning dus bij uitstek een ruimte is die bescherming biedt tegen de wisselvalligheden van de natuur en gevaren van buitenaf²³². Echter, zoals het taalonderzoek uitwijst is dit een onvolledige uitspraak. Een woning is een woning als het laat wonen en wonen betekent niet simpelweg bescherming bieden. Een gebouw daarentegen is daar wel geschikt voor, bij uitstek een huis en wel om de simpele reden dat het wezen van het huis het behuizen is. De behuizing van de behuise is de bescherming waar Rottier het

²³² Rottier, 1988, p. 6

over heeft en vind dus in beginsel niet plaats in een woning, maar in een huis. Dit wezen van het huis kan worden terug gevonden in de benaming voor 'daklozen', namelijk onbehuisden: de on-beschermden²³³.

In de woning zou men dus moeten wonen en het wonen is het mens-zijn op aarde volgens Heidegger. Ikzelf heb dit vertaald naar het anticiperen op woonbehoeften, waarmee ik doel op de behoefte die het mens-zijn met zich meebrengt. Rottier schrijft dat de woning een kader vormt waarbinnen men activiteiten ontwikkeld, om zo 'zichzelf te kunnen zijn'²³⁴. Dit zichzelf-zijn geeft blijk van individualiteit en eigenheid, ofwel het mens-zijn. Een woning blijft volgens hem dan ook een kader voor het menselijke handelen dat niet ontworpen zou moeten worden zoals een componist een symfonie componeert of de schilder een kunstwerk schildert. De woning moet beantwoorden aan het doel waarmee ze is ontworpen: het laten wonen. Nu heeft de geschiedenis van het wonen laten blijken dat de 'woning' weliswaar met het doel 'wonen' is ontworpen, denk maar aan de efficiënte plattegronden van de CIAM. Echter, hierbij is het nieuwere wonen beoogd, namelijk het wonen als het zo stijlvol aankleden van het huis, of het wonen als een huishouden, althans, zo lijkt het.

Linschoten heeft het over het huishouden als het gaat over de woning. Zo stelt hij dat een woning een begrensd perceel is waarop en waarbinnen een gezin of familie zelfstandig kan huishouden²³⁵, waarbij het wonen zelf een verhouding zou zijn

²³³ Berkhout, 1910, p. 5

²³⁴ Rottier, 1988, p. 6

²³⁵ Niegeman et al., 1960, p. 14

tot het thuis, tot een rustpunt waarnaar men heimwee heeft. Linschoten kaart hier een belangrijk fenomeen aan, het thuis, maar dat is in de vorige paragraaf al behandeld. Wat wel duidelijk wordt is dat de woning die in het boek 'ik kan wonen' beschreven wordt, met de veronderstelling dat een woning een plek is om zelfstandig te huishouden, eigenlijk wel correct is. Deze uitspraak klinkt vreemd, na een hoop woorden over het begrip wonen, maar toch is het waar. Dat is dan ook de reden dat in de inleiding van dit onderzoek is betoogd niets te willen bewijzen. Bewijzen is immers niets meer dan een simpele onderneming die a posteriori berust op grond van vooropstellingen. Naar aanleiding van deze vooropstellingen kan alles worden bewezen. In dit geval: voorop wordt gesteld dat een woning een perceel is waarbinnen een gezin zelfstandig kan huishouden. Als het boek dan ingaat op hoe men zo goed mogelijk kan huishouden in een huis, dan is bewezen dat dat huis een woning is en dat er daadwerkelijk over een woning gesproken wordt.

Het kan geen toeval zijn dat verschillende schrijvers en architecten hetzelfde dachten over het wonen en daarmee de woning. Met de vooropstelling dat het wonen de huishouding zou betreffen, zijn zij er in geslaagd te spreken over woningen en woningen te ontwerpen. Hierdoor komt wel een hele zware last te liggen op het begrip huishouden en het huishouden zou daardoor eigenlijk, net zoals het wonen, aan de tand gevoeld moeten worden. Het huishouden zou volgens Van Dale iets betekenen als *het huishouden verzorgen* en *de aangelegenheden van het gezin besturen*. Een aangelegenheid is een gewichtige zaak of belang, dus huishouden zou dan het belang van het gezin besturen zijn. Besturen kan dan gezien worden als een gewenste richting geven aan iets. Huishouden is dan eigenlijk het

belang van het gezin de gewenste richting geven. Deze richting moet gegeven worden in het huis, waarbij 'richting geven' gezien kan worden als een soort anticiperen op het belang van het gezin. Wat dit belang dan precies is, doet er even niet toe, het zou zomaar een spiegel ophangen kunnen zijn. Waar het op neer komt is dat het huishouden op deze manier wel erg dichtbij komt bij de betekenis van het wonen zoals die in deze thesis wordt gedefinieerd.

De andere betekenis van huishouden is het huishouden verzorgen. Over het verzorgen is al gesproken, in de zin van dat het terug gaat tot het bouwen. Wat overblijft is *huishouden* bestaande uit twee woorden, huis en houden. Over het huis is ook al uitgebreid gesproken, waardoor het *houden* overblijft. Aan dit woord is een gehele pagina gewijd in het woordenboek, waarmee de complexiteit van het woord wordt benadrukt. De meest passende betekenissen in deze context zijn 'huisvesting verlenen' en 'tot zijn gebruik, genoeg in zijn huis of omgeving hebben en verzorgen'. De tweede betekenis is hier interessant: het genoeg hebben in zijn huis en dat verzorgen. Neemt men ergens genoeg mee, dan kan wel gesteld worden dat hij tevreden is. Huishouden is dan tevreden zijn in zijn huis en dat verzorgen. Deze ontrafelde definitie van de woning als huishouden komt nagenoeg overeen met de essentie van het wonen zelf, namelijk tevreden zijn, tot vrede gebracht worden en in vrede blijven.

Het woord houden, afkomstig van de Proto-Germaanse stam *haldan-*, had in het Oudhoogduits *haltan* een andere betekenis, namelijk hoeden²³⁶. Deze herleiding van het woord houden

²³⁶ Philippa, 2009

naar hoeden lijdt wederom naar Heidegger. Hij stelde namelijk dat het wezen van het wonen gelegen is in het verschonen van de dingen. Dit verschonen houdt in: een actief vrijlaten, zorgen en hoeden van een ding en vindt plaats wanneer iets bij voorbaat aan zijn wezen over gelaten wordt, dus wanneer men iets tot zijn wezen brengt en het daardoor omheind²³⁷. Een randvoorwaarde voor het verschonen is het *frye*, ofwel het vrije, de vrijheid. Ook het verzorgen komt terug in de definitie van huishouden, waardoor het huishouden eigenlijk het hoeden van het huis is. Het huis is een ding en het hoeden is onderdeel van het verschonen. Het huishouden, als een hoeden van het huis, is dan eigenlijk het wezen van het wonen.

De denkers van de vorige eeuw die het huishouden als het wonen bestempelden, hadden het dus niet helemaal mis. Toch lijkt het wonen in de geschiedenis voor het overgrote deel geenszins op het wonen dat in dit onderzoek wordt bestempeld als het in vrijheid anticiperen op tijdelijke en veranderlijke omstandigheden. Mijns inziens komt dit doordat de huizen in te grote mate bepaald werden door anderen dan de bewoner zelf, met als uitgangspunt de maakbaarheid van de mens en daarmee de gemiddelde menselijke maat. Stel de bewoner was wel tevreden met wat hij voorgeschoteld kreeg en hij maakte gebruik van de methodiek die beschreven wordt in 'ik kan wonen', dan nog geeft dit niet de garantie dan de bewoner daar ook tevreden zal blijven. Dat zou namelijk essentieel zijn volgens het Gotische *wunian*, waaruit het wezen van het wonen zou bestaan volgens Heidegger, waarbij het woord vrede het vrije beduidt²³⁸. Het is juist die vrijheid die teveel is

²³⁷ Heidegger, 1991, p. 52

²³⁸ Heidegger, 1991, p. 49

onderdrukt bij het ontwerpen van de huizen, waardoor er toch geen sprake is van het echte wonen en dus ook niet van een echte woning.

Een woning als woning

Een woning is een woning als de woning woningt. Als wordt aangenomen dat het huishouden het wonen is, dan wordt het huis een woning als men daar kan huishouden. Dat werd in de vorige paragraaf duidelijk gemaakt. In deze thesis is het wonen gedefinieerd als het in vrijheid anticiperen op tijdelijke en veranderlijke omstandigheden en op basis van deze definitie is een huis waar alleen huisgehouden kan worden geen woning. Een woning is dan alleen een woning als de bewoner daar in vrijheid kan anticiperen op tijdelijke en veranderlijke omstandigheden. Nu is de term *vrijheid* natuurlijk een zwaar beladen begrip. Tot nu toe maakte het niet zoveel uit wat deze vrijheid precies inhield, behalve dat het de bewoner werd ontnomen door hem te objectiveren. Vrijheid betekend in deze context enkel *de mogelijk hebben tot*. De bewoner zou dan in een huis wonen als het huis hem de mogelijkheid biedt te anticiperen op zijn tijdelijke en veranderlijke omstandigheden. Hem deze mogelijkheid geven, geeft hem de vrijheid onbepaald te zijn.

Een woning als ding

Een object hoeft niet per definitie een ding te zijn. Een object staat tegenover het waarnemend subject en is hem voorhanden. Het fenomeen dat gezien wordt is dan ook slechts een voorstelling door een herinnering. Het is een voorstelling doordat de werkelijkheid zoals die is niet echt gekend kan worden, het is de noumenale werkelijkheid. Wat wel zo is, is dat een

ding ook er-is als het niet wordt waargenomen. Heidegger stelt als voorwaarde hieraan dat het object op zich moet staan en dit op-zich-staan is dat wat de vervaardiging heeft beoogt. Het op zich staan, de zelfstandigheid, van het object bepaald de ding-heid van het ding. Heidegger gebruikt als voorbeeld een kruik²³⁹, maar ik gebruik voor het gemak de koffiemok die voor mij staat en waar ik net koffie uit heb gedronken. Het voorbeeld van de koffiemok zal noodzakelijk zijn om deze theorie door middel van de praktijk te verduidelijken.

Mijn koffiemok is een vrij grote porseleinen mok die ik heb gekocht in de Heuvel Galerie in Eindhoven. De mok is rond en heeft vrij dikke wanden die aan de bovenkant taps toelopen. De wanden zijn aan de buitenkant voorzien van een camouflage print in de kleuren roze, groen, grijs en wit. De gehele mok is afgewerkt met een hoogglans laklaag. Behalve ter plaatse waar de wand en de bodem elkaar ontmoeten. Hier is een bolling te vinden die niet is afgewerkt, ik neem aan dat het gaat om het basismateriaal van de mok. Verder heeft de mok een oor, dat in dezelfde kleuren is afgewerkt en een stempel aan de onderzijde van de maker. In de mok zit overigens nog residu van de koffie die er in zat, koffie die ik heb gezet met verse bonen die half gewassen zijn waardoor de pectine nog aanwezig is en de koffie een fruitige smaak had.

Welnu, wat maakt dit object dat ik voorhanden heb een ding? Het is duidelijk dat deze mok iets met mij doet, door alleen al in mijn waarneming aanwezig te zijn. Ik weet ook wat ik met die mok heb gedaan en wat ik er mee kan doen en wel door mijn herinneringen. Ik herinner mij precies wanneer en waar ik

²³⁹ Heidegger, 1991, p. 67

deze mok heb gekocht. Ook krijg ik door deze mok een herinnering aan de koffie die er inzit en de bonen waarmee de koffie is gezet. Deze gedachten die ik krijg van deze specifieke mok, noem het een gevoel van thuis, krijg ik natuurlijk niet bij alle mokken. Dat wat de mok een ding maakt zit dus niet in de ervaring met de mok en hetzelfde gaat op voor de vervaardiging ervan. Een mok heeft geen ding-heid omdat ze werd vervaardigd, maar de mok moest vervaardigd worden door haar ding-heid²⁴⁰. Ofwel, de mokken moeten als ding-zijnde allen voor hetzelfde doel kunnen dienen, los van de vervaardiging of de ervaring. De specifieke mok met alle herinneringen die ik heb beschreven versus de mok in het algemeen schetst wellicht een goed beeld over het thuis (het gevoel dat opgeroepen wordt door de mok) en het tehuis (de eigenschappen die een mok een mok maakt).

Het ding-zijn van de koffiemok zit in het wezen van de mok. De mok is vervaardigd en bestaat uit een wand, een bodem en een oor. De vervaardiging van de mok heeft iets beoogd en wel het feit dat het iets moet bevatten, waardoor het gezien kan worden als een vat. Een vat dat iets be-vat staat daarmee op zichzelf en is dus in zijn wezen. Het bevattende blijft door het vat bevat, ook als het niet wordt waargenomen, het doet zijn ding, waardoor het dus een ding is dat dingt. Een ding, in dit geval een koffiemok, spreekt de waarnemer aan, en wel door het oren van het oor. Het oor van de mok is vervaardigd met het oog op het vatten van het bevattende. Als de waarnemer dorst heeft, moet hij drinken (anticiperen). Deze behoefte noodzaakt hem te handelen, een handelen dat plaats vindt bij de

²⁴⁰ Heidegger, 1991, p. 68

dingen. Het wezen van de koffiemok en het toespreken van het oor, zal hem in zijn wezen roepen.

Maar niet alleen het oor spreekt aan tot het wezen. Ook de bevattende eigenschap van de mok doet dat en dit wordt bewust ervaren omdat het gevuld moet worden. Het ding-zijn van de mok zit in het feit dat ze als vat is en dus iets kan bevatten. Door de mok dus te vullen, wordt het ding gerespecteerd en in haar wezen gelaten. Maar ook, als de mok leeg is, is het de leegte die de mok vult. Heidegger stelt zelfs dat de vervaardiger geen vorm aan de mok zou geven, maar aan het materiaal. Hij neemt het zelfs een stap verder: dat er vorm gegeven wordt aan de leegte²⁴¹. En volgens mij is dat logisch. Mijn mok bestaat slechts uit een wand en een bodem, maar het is de leegte in het midden die ervoor zorgt dat de mok iets kan bevatten. Zonder leegte zou het slechts gebakken klei zijn. Zonder leegte zou de mok niet kunnen wezen.

Het voorbeeld geeft een duidelijk beeld van wat een ding is. Het belangrijkste is het op-zich-staan van het ding, de zelfstandigheid. Een ding moet dus zijn ding kunnen doen, zonder dat daar menselijk handelen aan te pas komt. Dit op zich staan is dat wat de vervaardiging heeft beoogt, en dit is cruciale kennis bij het denken over een woning of een huis. Beoogt de vervaardiger van het gebouw enkel het huisvesten, dan is het een huis. Wordt met de vervaardiging van een gebouw het beschermen van de inwonenden beoogd, dan is het een huis. Pas als het vervaardigen van een gebouw het wonen betreft, en het daarmee de mogelijkheid bied te anticiperen op tijdelijke en

²⁴¹ Heidegger, 1991, p. 69

veranderlijke omstandigheden, pas dan kan gesproken worden over een woning.

Een woning als object

Heidegger maakt het onderscheid tussen een object en een ding doordat een ding meer is dan een object en wel door de Oudhoogduitse woorden *thing* en *dinc*. Thing heeft in het Engels nog zijn volledige zeggingskracht: “that is a great thing”. Thing zou hier ‘ding’ kunnen betekenen, maar het verwijst ook naar een zaak, als een gebeuren. Het zegt namelijk “dat is een geweldige zaak”, wat betekent dat het vanuit zichzelf komt en het de mens aanbelangt. Dinc is op zijn beurt een woord dat wordt gebruikt voor iets dat eenvoudigweg *is*²⁴². Een object daarentegen zou het *ding an sich* zijn, het ding op zich, waarmee eigenlijk het object op zich wordt bedoeld, strikt Kanti-aans opgevat. Het op-zich betekent hier dat het object op zich object is, zonder dat het betrokken is op de menselijke voorstelling. In het voorbeeld van de koffiemok, zou de lepel om de koffie te mengen met de suiker een object zijn. De lepel is vervaardigd met de beooging iets te roeren. Dit roeren staat niet op zich, doordat een menselijke handeling nodig is om het te bewerkstellen.

Dit verklaard ook waarom dat de mens niet geobjectiveerd moet worden, simpelweg omdat de mens geen object is. De mens staat op zich, en zou daarmee een ding zijn. Elke objectivering van een ding resulteert dus in een belemmering van dat wat een ding een ding maakt, in dit geval: dat wat een mens een mens maakt. Het belemmerd daardoor zijn wezen en daarmee ook het wonen. Een objectivering van de mens zal dus

²⁴² Heidegger, 1991, p. 75-79

leiden tot een ontneming of ontkenning van het op-zich-staan. Het op-zich-staan van de mens is zijn onbepaaldheid, en door dit weg te nemen zal het resulteren in een destructie ervan. Deze onbepaaldheid wordt hem ook ontnomen als de woning een object is, simpelweg omdat de woning moet kunnen *woningen*²⁴³ om erin te kunnen wonen. Het ding dat een woning ding maakt moet zich kunnen uiten, anders is het geen woning. De woning moet kunnen wezen, anders kan de bewoner haar ook niet in haar wezen verschonen, en daardoor dus wonen.

Het verschil tussen een object en een ding is de mate waarop het voorwerp op zich staat. Een gebouw dat is gebouwd met winst oogmerk kan gezien worden als een object, doordat het gebouw alleen doet waarvoor het is vervaardigd als er een huurder is, dus als er menselijk handelen nodig is. Een investeringsobject staat dus niet op zich. Een huis dat is vervaardigd met het oog op het beschermen van de bewoner en zijn spullen, bevindt zich in een grijs gebied doordat het huis niet meer deze beschermende functie heeft voor de bewoner als de bewoner uit huis is, maar zijn spullen zullen wel beschermd blijven, waardoor het huis toch op zich staat en het daardoor dus een ding is. Een gebouw dat is vervaardigd met het oog op het laten wonen, dus een woning, is ook een object doordat een woning alleen een woning is als men er woont. Een woning heeft dus een bewoner nodig om te kunnen doen waarvoor het vervaardigd is. Hierdoor ontstaat een contradictie, want een object is iets dat *is* en een ding is iets dat *weest*. Volgens Heidegger zou men pas wonen door het in wezen laten van de

²⁴³ Een ding is een ding als het ding zijn ding doet, dus als de dingen dingen. Dit geldt ook voor een woning. Een woning is een woning als het laat wonen. Woningen doen dus hun ding als de woningen woningen.

dingen waarbij de mens verblijft, het ver-schonen ervan, maar dit verondersteld dat de woning moet kunnen wezen en dus eigenlijk wel een ding moet zijn om verschoont te kunnen worden.

De woning als tuig

In het essay 'De oorsprong van het kunstwerk', dat verscheen in negentienzestig, onderscheidt Heidegger drie manieren om het *ding* op te vatten: het ding als eenheid van een menigvuldigheid van gewaarwordingen, het ding als drager van eigenschappen en het ding als gevormde stof²⁴⁴. Voor nu is alleen deze laatste opvatting van belang, doordat dat ding wordt vervaardigd om de doeleinden van de mens te dienen. Heidegger noemt deze dingen 'tuig'. Om zicht te krijgen op de tuigachtigheid van het tuig, neemt hij het schilderij van Vincent van Gogh waarop een paar boeren schoenen is afgebeeld. In dit kunstwerk zou het tuig zelf zichtbaar worden. Door naar de boeren schoenen te kijken, zou de beschouwer meer zien dan enkel het ding schoenen, namelijk dat de schoenen iemand dienen of hebben gediend. Een tuig is dan ook niet een of ander zijnde dat voor deze of gene doeleinden kan worden gebruikt. Een tuig is iets waarvan het zijn erin bestaat iemand, in dit geval de boer, te dienen of te hebben gediend.

Een huis waarvan het zijn erin bestaat een bewoner te dienen, en het daarmee mogelijk maakt om te anticiperen op tijdelijke en veranderlijke omstandigheden, is dus een woning als tuig. Ook hier geldt dat de woning dan de mens nodig heeft om voor hem als woning te kunnen dienen, waardoor het weer als object gezien kan worden. De classificatie tuig of object kan

²⁴⁴ Heidegger, 1960, p. 16

worden gedifferentieerd door een belangrijke eigenschap van het tuig: de zichtbaarheid dat het de gebruiker dient. Het schilderij van Van Gogh laat dat duidelijk zien. De woning is dus een tuig als het de bewoner dient om te wonen en als aan de woning gezien kan worden dat de woning de bewoner als tuig dient. Wellicht is het geen toeval dat Heidegger niet wil spreken over architectuur, doordat historici en architecten architectuur zouden beoordelen op esthetiek en niet of het voldoet aan de behoeften van mensen die de plek moeten bewonen. De term 'architectuur zou zelfs onderdeel zijn van het probleem. Heidegger praat liever over 'bouwen en wonen'²⁴⁵. Spreken over bouwen en wonen betreft de tuigheid van het gebouw terwijl spreken over de architectuur de objectieve eigenschappen ervan betreft. Om een huis als woning te classificeren zou het huis een tuig moeten zijn waardoor zichtbaar wordt dat de woning in haar wezen ver-schoont wordt.

Mijn huis

De termen huis, thuis en woning leken in eerste instantie erg op elkaar, maar toch bestaat er degelijk verschil. Als ik kijk naar het huis waarin ik woon, dan zou ik zeggen dat het een object is. Het is een huis van de woningbouwcorporatie, een corporatie die oog heeft op het voldoen aan artikel tweeëntwintig van de grondwet. De vervaardiging van dit huis heeft plaats gevonden met het oog op het huisvesten van de minderbedeelden. De zelfstandigheid van dit huis zit hem hierin gelegen dat het een iemand nodig heeft om te huisvesten. Als er niemand aanwezig zou zijn zou het huis niet meer de functie hebben waarvoor het is bedoeld, waardoor het huis een object is. Als dit

²⁴⁵ Sharr, 2007, p. 37

huis bijvoorbeeld was gebouwd door een particuliere investeerder, dan was het huis zelfs een beleggingsobject. Naar mijn mening is het huis geen woning doordat ik denk dat het geen tuig is. Als ik door deze wijk loop, zie in namelijk allemaal eenzelfde huizen. Geen een van deze huizen wijkt af, waardoor ik niet kan zien dat het huis de bewoner als woning dient en daarmee een tuig zou zijn.

Maar toch, als ik beter kijk zie ik verschillen die spreken van individualiteit. Het meest opvallende verschil is de voortuin, deze is bij elk huis anders. De voortuin van dit huis is versteend, dit was al zo toen ik hier gehuisvest werd. De tuin van de na- buur is ook versteend, maar ziet er totaal anders uit. Echter, de observatie van deze voortuinen vertelt mij alleen dat ze verschillend zijn. Ik kan hier niet aan afleiden of men deze tuin zo heeft aangelegd doordat zij die behoefte hadden, of dat deze tuin al was aangelegd en uit gemakzucht niet is aangepast naar eigen smaak. De tuin staat hierbij los van het huis, waardoor het geen invloed heeft op de classificatie huis of woning. Wat ook opvalt zijn de voorwerpen achter de ramen van de meeste huizen. Deze waarneming laat blijken dat er sprake is van individualiteit in het huis. Ook laat het zien dat de bewoner de mogelijkheid heeft om iets voor zijn of haar raam te plaatsen.

In het huis waarin ik verblijf heeft mijn moeder ook voorwerpen voor het raam gezet. Sterker nog, het huis staat er vol mee. Ik zie de plaatsing van zulke objecten als een aankleden van het huis. Een bordje met "home" of "live, laugh, love" draagt immers niet bij aan het wonen van de bewoner. Wel kan gesteld worden dat het bordje of een ander dergelijk voorwerp iets doet met het gevoel van de bewoner, anders zou hij deze in eerste instantie niet neerzetten. Het is een soort eigen maken

van het huis, waardoor het gevoel van thuis kan ontstaan. Het gebouw waarin ik gehuisvest ben is een huis en dat huis is een object. Het is vervaardigd met het oog op het huisvesten en dat is dan ook wat er gebeurt. Binnen deze muren kan vanzelf een gevoel van thuis ontstaan, maar wellicht niet in elke ruimte, ik voel mij immers alleen echt thuis op mijn slaapkamer.

Wat het huis waarin in woon een thuis voor mij maakt zijn de spullen die ik er in heb staan. Nu is het huis niet van mij, maar van mijn moeder. Ik voel mij dan ook vrijwel alleen echt thuis als ik op mijn kamer ben. Op mijn kamer ken ik elk ding en object. Alles heeft een verhaal, zelfs de stoel waarop ik zit. Het doet mij denken aan de IKEA waar ik met mijn toenmalige vriendin en schoonmoeder was en de stoel kocht. Ikzelf denk dat het huis een thuis wordt als er spullen instaan die de bewoner ten eerste nodig heeft, maar ten tweede een herinnering oproepen. Alles op mijn kamer roept een herinnering op, zelfs mijn koffie mok. Het voelt vertrouwd en het is iets dat alleen ikzelf zou kunnen begrijpen.

De woning en Heidegger

Heidegger vroeg zich in zijn essay “Bouwen denken wonen” af of woningen reeds de garantie houden dat men er woont. Deze vraag lijkt zonder context wereldvreemd, want natuurlijk woont men in woningen! Vanuit een leek bekeken lijkt deze uitspraak naïef doordat zij niet eens zouden weten wat het eigenlijke wonen zou zijn, waardoor zij ook helemaal niet weten of ze wonen. Ook vanuit Heidegger zelf is deze vraag ietwat aan de vreemde kant, met de informatie van dit hoofdstuk in het achterhoofd. Heidegger vraagt zich af of woningen reeds

de garantie houden dat men er woont, maar zoals ik heb uitgelegd is een woning alleen een woning als het de mens laat wonen. Een woning geeft dus per definitie de garantie dat men er woont. Wat Heidegger zich waarschijnlijk afvroeg was of huizen reeds de garantie houden dat men er woont. Dit voorbeeld geeft tevens blijk van de correctheid die men mist in het spreken, wat het oppervlakkige ten goede komt. Een huis is geen woning, maar een woning is in beginsel wel een huis.

Hoe men weer wonen kan

Het mocht duidelijk zijn dat door de eeuwen heen het wonen dermate is veranderd dat het wonen van nu niet meer lijkt op het wonen van de prehistorie. Hedendaags wordt het wonen gezien als een alledaagse activiteit: ergens gehuisvest zijn of huishouden. Dit terwijl het wonen in de prehistorie en in de oerbetekenis van het begrip wonen toch duidelijk wordt dat het een anticiperen is op tijdelijke en veranderlijke omstandigheden, tenminste, zo kan het opgevat worden en dat wordt hier ook gedaan. Als deze opvatting van het wonen wordt beoogd, dan kan wel gesteld worden dat men dat nieuwe wonen weer zou moeten leren, net zoals men het wonen dat in de vorige eeuw werd beoogd heeft moeten leren in de scholen en geschriften. Toch zal het *leren* van de woonschool geen oplossing bieden, doordat de praktijk heeft laten blijken dat deze methode niet werkt. Als men succesvol moet leren wonen, zal dit volgens het *leren* van Heidegger moeten geschieden.

Men zou volgens Heidegger leren in zover hij zijn doen en laten in overeenstemming brengt met wat hem telkens als iets wezenlijks wordt toegesproken²⁴⁶. Dat wat toespreekt en daarmee de bewoner dus aanspreekt tot het wonen, is een woning. Als men het wonen weer moet leren, dan is de woning zelf het enige dat men kan laten leren wonen, door hem toe te spreken tot het wonen. Dit toespreken betreft de verhouding tussen mens en zijn, waarin ter sprake komt wat de bewoner, door eraan te beantwoorden, mede ter sprake brengt. Dit toespreken is dus een aanspraak op het wezen van de mens²⁴⁷. De

²⁴⁶ Heidegger, 1991, p. 27

²⁴⁷ Heidegger, 1991, p. 24

vraag dringt zich op naar het *wezen* van de woning, want het in *wezen* laten van de woning, roept de mens in zijn *wezen* en het *wezen* van de mens is het *mens-zijn*, terwijl het door het *mens-zijn* in *wezen* laten en hoeden van de woning het *wonen* is waar Heidegger het over heeft. Het *wezen* van het *wonen* is het *viertal*, dat samen komt in de dingen, in hun *wezen* hoeden, Heidegger noemt dit het *verschonen*²⁴⁸. Dit *verschonen* is dan het hoeden van een huis, de eigenlijke betekenis van *huishouden*. De mens moet dus de woning laten *wezen*, de woning *verschonen*, zodat hij zelf kan *wezen* en daardoor woont.

Nu klinkt het misschien ietwat ingewikkeld, maar wat er mee wordt bedoeld is het volgende. Men kan, volgens Heidegger, alleen leren door zijn doen en laten in overeenstemming te brengen met wat hem wordt aangesproken. In het geval van de koffiemok leert men hoe het gebruikt moet worden door het toespreken van de bevattende functie, waardoor de gebruiker wordt aangesproken tot het vullen, en daardoor laten bevatten, van de mok. Als men dus moet leren *wonen*, dan moet de woning, datgeen waarin de bewoner woont, de bewoner aanspreken tot het *wonen*. De bewoner moet dit toespreken ontvangen en zijn handelen hiernaar voegen. Het *wonen* is de mogelijkheid hebben om te anticiperen op tijdelijke en veranderlijke omstandigheden. Men kan dus leren *wonen* in een woning die hem toespreekt te anticiperen op zijn tijdelijke en veranderlijke behoeften. Of simpel gezegd, de woning moet het aantrekkelijk maken voor de bewoner om de woning naar eigen wensen aan te passen en in te vullen. De bewoner krijgt hierdoor de vrijheid om onbepaald te zijn en laat de

²⁴⁸ Heidegger, 1991, p. 49-50

woning in haar wezen, waardoor hij in zijn eigen wezen wordt geroepen, namelijk in zijn onbepaald-zijn.

Een woning uit de praktijk

Met deze kennis zal blijken dat veel gebouwen die ‘woningen’ genoemd worden, eigenlijk huizen zijn. Toch zullen in deze tijd van huizen nood verschillende huizen wel als woning geïnclassificeerd kunnen worden. Wanneer een huis een woning is, ligt daarbij niet aan het huis alleen, ook de bewoner zelf heeft hier invloed op. Een echte woning als tuig zijnde kan dan ook niet ontworpen worden. Ook zal het voorkomen dat een classificatie tussen woning en huis flinterdun kan zijn. Voor nu zal dan ook niet beschreven worden wanneer een huis precies een woning is of als woning functioneert. Wel zal een voorbeeld volgen waarbij de onderzochte theorie naadloos aansluit op de praktijk. Dit voorbeeld moet niet gezien worden als maatstaaf, maar simpelweg als slechts één woningvoorbeeld.

Een goed voorbeeld van een woning is te vinden in Swansea, een stad in het zuiden van Wales. Hier woont Ray Davies, hij is hier naar toe vertrokken in de tweede wereldoorlog om veiligheidsredenen. Het was het huis van zijn ouders, gebouwd als tijdelijk vakantiehuis, maar staat inmiddels al langer dan een halve eeuw. De huizen in het gebied waar Davies woont worden door de bewoners aangepast aan hun behoeften. Het huis van hemzelf ziet eruit als collage van verschillende bouwmaterialen. Het huis staat vrij van de grond waardoor het alleen betreedt kan worden middels het zelfgemaakte trapje. De voorgevel laat zien dat er twee verschillende hoogtes zijn. De gehele gevel is afgewerkt met horizontale houten planken waarbij het linker deel is voorzien van een voordeur. In dit deel van

de gevel zitten zes verschillende rechthoekige ramen die zonder consistentie in de gevel lijken geplaatst. Het rechterdeel is voorzien van hoge rechthoekige ramen.

Davies vertelt hier zelf het volgende over: “I constantly added bits as the family grew, I put on little extensions to accommodate them”. Het huis heeft hem blijkbaar de vrijheid, en daarmee de mogelijkheid, gegeven om het huis te laten groeien, naar mate zijn gezin groter werd. Het huis is hiermee verheven tot een woning, doordat hij er de mogelijkheid heeft tot anticiperen op zijn tijdelijke en veranderlijke omstandigheden en daar ook gebruik van maakt. In de woning heeft hij ook veel zelf gemaakt. Dit is te zien aan de willekeur van de huisraad. Toch hebben het uiterlijk van de meubels en van het huis zelf een verhaal. De gebruikte materialen heeft Davies vaak gevonden op het strand. Ook heeft hij door de buurtbewoners weg gegooid materialen gebruikt die hij heeft gevonden in de buurt²⁴⁹. De vraag naar de tot mogelijkheid gemaakte mogelijkheid tot anticiperen in het huis dringt zich dan op. Steward Brand, presentator van de documentaire ‘How buildings learn’ en schrijver van het gelijknamige boek, zegt hierover: “This kind of freedom is not always sustainable”.

De mogelijkheid tot het aanpassen van een huis lijkt logischerwijs berust op de constructie ervan. Een skeletconstructie zonder dragende wanden zou het gemakkelijker maken de wanden te doorbreken dan een constructie met dragende wanden. Toch is deze vrijheid niet louter gebaseerd op de constructie, dat zou immers wel duurzaam kunnen zijn. Brand wijst erop dat de “building housing regulations” roet in het eten kunnen

²⁴⁹ Brand, 1997

gooien. Davies en zijn naburen zitten, op het moment dat de documentaire werd opgenomen, al zeven jaar in een juridische strijd met de eigenaar van de grond, die de huizen wil slopen om er vervolgens nieuwbouw terug te plaatsen. Het argument van de investeerder is dat de huizen niet zouden voldoen aan de bouweisen, maar de gemeente heeft een status van in stand houding verleend aan de huizen. Hiermee heeft de gemeente de kwaliteit van deze woningen erkent, ook al voldoen ze niet aan de bouweisen. De mogelijkheid tot wonen in een woning lijkt dus niet alleen te berusten op de constructie ervan, maar ook op de wet en regelgeving die daarop betrekking heeft.

Dichterlijk woont de mens

In Heideggers essay “dichterlijk woont de mens” stelt hij dat het wonen van de mens bezwaart wordt door de woningnood en voegt hier bij toe dat als dit niet het geval is, dat het huidige wonen wordt opgejaagd door het werk. Door de jacht op succes en gewin zou het in de ban raken van het recreatie- en amusementsbedrijf²⁵⁰. Deze gedachte lijkt te kloppen doordat in bovenstaand voorbeeld de jacht op succes en gewin de drijfveer is voor het laten afbreken van de woning van Davies. Het wonen wordt hier opgejaagd door het werk, althans, dat is mijn interpretatie. Maar hoe moet men dan wonen en voorkomen dat hij niet opgaat in dat werk? Heidegger vindt het antwoord bij de dichters, want het zou de dichter eigen zijn de realiteit niet te zien²⁵¹. In strikte zin betekent dichten meer dan het schrijven van gedichten of het beoefenen van de dichtkunst. Volgens Heidegger zou het staan voor het adequaat ter

²⁵⁰ Heidegger, 1991, p. 91

²⁵¹ Heidegger, 1991, p. 93

sprake brengen van de waarheid of onverborgenheid van het zijn²⁵². Wederom spreekt het scenario van Davies boekdelen. Zijn huis heeft hij vergroot naar mate zijn behoefte veranderde, waardoor hij zijn verborgen onbepaaldheid onverborgen ter sprake heeft gesteld. Davies woont niet gewoon, hij lijkt dichterlijk te wonen en dat is te zien.

Heidegger noemt dichten het eigenlijke laten-wonen en zou dus niet slechts een versiering van het wonen betreffen. Het dichten laat het wonen in eerste instantie het wonen zijn. Het wonen vindt plaats in een woning en een woning wordt vervaardigd door te bouwen. Het dichten als laten-wonen is dus een bouwen. En hoe meer een dichter dichtend is en hoe vrijer hij dicht, wat wil zeggen, hoe opener en ontvankelijker voor het onvermoede zijn schrijven is, des te zuiverder klinkt de klank aan het steeds bewuster wordende horen en des te verder staat de dichter af van de pure bewering²⁵³. Deze afstand tot de pure bewering is dan ook noodzakelijk om van een huis een woning te maken. Pure beweringen hebben immers al uitgewezen dat ze niet bijdragen aan het wonen. Denk alleen al aan de CIAM, de woonscholen en de tijdschriften die beweerden het wonen te kunnen opleggen. Of de wet- en regelgeving die als pure bewering een dictaat vormt bij het bouwen van een huis. Allen hebben het wonen juist belemmerd. De woning van Davies laat duidelijk zien dat hoe minder bemoeienis er is, hoe toegankelijker en gemakkelijker het wonen wordt.

Men kan simpelweg weer wonen door hem in staat te stellen te dichten, door huizen ontvankelijk te maken voor het

²⁵² Heidegger, 1991, p. 36

²⁵³ Heidegger, 1991, p. 94-95

onvermoede en door geen pure beweringen te beweren. De mens is een onbepaald wezen en elke bepaling voor hem is een absolute destructie voor zijn vrijheid, voor zijn mogelijkheid tot het anticiperen op tijdelijke en veranderlijke omstandigheden. Eigenlijk is het wonen dan de mogelijkheid hebben om te anticiperen op de onbepaaldheid. Hiervoor is een huis genoodzaakt ontvankelijk te zijn voor het onvermoede om een woning genoemd te worden. Als het huis de bewoner deze mogelijkheid geeft en als de bewoner ook duidelijk gemaakt word dat hij hier onbepaald kan zijn, dan zal hij vanzelf leren wonen. Als dan ook nog zichtbaar is dat dit gaande is, dan is het huis daadwerkelijk een woning als tuig zijnde.

Mijn eigen wonen

Tijdens mijn onderzoek naar het wonen heb ik veel over mijn eigen wonen nagedacht. Ik ben dit onderzoek begonnen door mijn verbazing over de massawoningbouw en mijn interesse in Heidegger. Ik heb het wonen zelf kunnen bestempelen als de mogelijkheid hebben tot het anticiperen op tijdelijke en veranderlijke omstandigheden. Deze betekenis is gaandeweg telkens veranderd waardoor ik ook over mijn eigen wonen heb gedacht en wellicht zelfs heb overdacht. Over mijn eigen wonen heb ik in de eigen tijd van het wonen al toelichting gegeven. Dit hoofdstuk zal dan ook geen herhaling betreffen. Het zal veeleer gaan over nieuwe inzichten die verkregen zijn tijdens het denken over mijn eigen wonen.

Hoe ik woon

Ik woon al ruim een decennia in dit rijtjeshuis. Voordat ik met mijn gezin hierheen ben verhuisd woonden mijn moeder, broertje, zusje en ik in een kleine woning, als gevolg van de scheiding van mijn ouders. In deze woning, in dit huis moet ik eigenlijk zeggen, sliepen mijn broertje, zusje en ik op één kamer. Om de badkamer te bereiken moest ik door de woonkamer en keuken lopen. Dit huis voldeed niet aan mijn woonwensen, maar gelukkig duurde deze situatie slechts enkele jaren, waarna wij als gezin zijn verhuisd naar dit rijtjeshuis. Hier verblijf ik nu nog steeds. Ik heb in dit huis veel meegemaakt. Toen ik hier pas woonde, deed ik nog een opleiding als meubelmaker. In die tijd had ik mijn eerste vriendin, en had mijn moeder nog geen vriend. Toen woonde mijn broertje en zusje nog hier. Nu is alles anders. Ik ben single, mijn moeder heeft een vriend,

mijn broertje is uitwonend en mijn zusje woont bij mijn vader. De samenstelling van mijn gezin, evenals de daarbij behorende woonwensen, zijn vaak veranderd. Dat terwijl de samenstelling van dit huis telkens hetzelfde is gebleven.

Nu verblijf ik vaak op zolder. Hier is mijn slaapkamer gelegen, voorzien van alle spullen die mij eigen zijn. Maar, elke keer als ik de trap op ga naar de eerste verdieping, word ik geconfronteerd. Het is een confrontatie met een lege ruimte, de oude slaapkamer van mijn broertje. Er staat weliswaar een massagetafel, maar dat is slechts ter opvulling. Het gemis, de leegte, is letterlijk aanwezig. Naast deze kamer is de slaapkamer van mijn moeder, waartegenover nog meer gemis aanwezig is. Het is namelijk de oude slaapkamer van mijn zusje. Hier staat wel nog haar onbeslagen bed, een lege kledingkast en een vervallen bureau. De aanwezigheid van deze opvulling benadrukt misschien zelfs wel de leegte. Deze leegte is ook te voelen in de keuken en woonkamer, de grootte ervan is immers gelijk gebleven terwijl het aantal leden van het gezin is gehalveerd.

Waarom ik niet woon

Mijn verleden en heden met het wonen hebben geresulteerd in een cynische kijk op het wonen. In alle gevallen waarin ik in een huis heb 'gewoond' vraag ik mij namelijk af of ik hier de mogelijkheid had om in mijn woonwensen te voorzien, laat staan om hierop te anticiperen. Zeker in het geval van het rijtjeshuis waarin ik nu woon. De enige reden dat mijn gezin hiernaartoe is verhuisd is het feit dat hier toevallig een sociale huurwoning beschikbaar kwam. Voor het vorige huis gelde dat evenzo. In tegenstelling tot het vorige huis beschikt dit rijtjeshuis wel over voldoende vertrekken. Ik kan nu eindelijk rustig

studeren, ik ben tevreden. Ik neem aan dat mijn gezin dat ook was, het huis voldeed immers redelijkerwijs aan onze woonbehoeften, waardoor het misschien wel eens een woning is geweest. Echter, zoals ik heb geconcludeerd in deze thesis, is het wonen iets tijdelijks en veranderlijks en is de anticipatie daarop het eigenlijke wonen. Wij waren weliswaar voor een tijd tevreden, maar wij waren niet in staat te anticiperen op de tijdelijke en veranderlijke omstandigheden van het gezin. Het huis is nu namelijk veel te groot, waardoor het ook niet voldoet aan de woonbehoeften.

Dit is voor mij reden om te zeggen dat ik hier niet meer woon. Het huis is niet meer voor ons gemaakt, er zijn twee lege kamers en de woonkamer is veel te groot. Daarbij moet ik kritisch zijn en de vraag stellen of dit huis in eerste instantie wel in staat was om te laten wonen en mijn antwoord is negatief. Neem alleen al het feit dat deze woning tientallen keren is gekopieerd in dezelfde straat. Al deze huizen hebben drie slaapkamers op de eerste verdieping en een mogelijkheid tot een slaapkamer op de zolder. Deze huizen hebben ook allen een keuken en een woonkamer op de begane grondvloer met dezelfde afmetingen. Alle voorzieningen, evenals de wanden, zijn onverplaatsbaar, een gegeven, letterlijk in beton gegoten.

Alles is al voor de bewoner bepaald en mijn onbepaaldheid als mens-zijnde heeft geen ruimte meer. De ontwerper heeft bepaald hoe groot de afmetingen van de ruimtes zijn, zo ook mijn kamer, ongeacht de ruimte die ik daadwerkelijk nodig heb. Ook heeft de ontwerper bepaald waar ik naar het toilet moet, waar ik moet douchen, waar ik moet koken en zelfs waar ik naar buiten kan kijken. Het lijkt allemaal wel al voor mij bepaald, en niet alleen voor mij, maar ook voor al deze andere bewoners

die in eenzelfde huis wonen. Ik voel mij geobjectiveerd, beroofd van de mogelijkheid om als mens te anticiperen op mijn veranderende behoeften. In plaats van anticiperen moet ik manoeuvreren, binnen dat wat is gegeven.

Woon experiment

Ondanks deze vrijheidsbeperking die ik voel, heb ik toch gepoogd een woonexperiment te doen. Het komt in dit geval dus vrij goed uit dat deze woning zo statisch is dat de leegte wordt opgevuld met niets. Ik heb namelijk de oude slaapkamer van mijn broertje gebruikt om mij af te vragen hoe ik woon. Ik heb deze kamer eerst helemaal leeg gehaald en gepoetst. Daarna ben ik in het midden van de ruimte gaan zitten om iets te lezen.

Al snel bleek het onhandig te zijn om mijn laptop op de grond te zetten, waarna ik een doos had gepakt om mijn laptop te verhogen. Dit was een stuk aangenamer, maar ik moest ondertussen ook aantekeningen maken, en schrijven op de grond komt de ergonomie niet ten goede. Ik wilde ook niet de spullen die ik nodig bleek te hebben van mijn kamer naar nieuwe andere kamer verplaatsen, waardoor ik heb besloten om de dingen die ik nodig had te maken van karton. Hierdoor zou ik niet alleen maken wat ik echt nodig had, maar zo zou ik ook meer bezig zijn met het voorzien in mijn woonbehoeften door te bouwen en dus met het eigenlijke wonen.

Uiteindelijk heb ik om het probleem op te lossen een bureau gemaakt van dozen die ik heb gevonden in de supermarkt. Het bureau was groot genoeg om mijn laptop op te kunnen zetten en om daarnaast nog een schrift te plaatsen waarin ik aantekeningen kon maken. Ik heb wel het stalen krukje gepakt uit de

keuken om op te zitten, puur uit noodzaak. Ook moet ik zeggen dat het werken op dit kartonnen bureau niet goed was voor mijn houding en ik uiteindelijk rugpijn eraan over hield. Wel heeft dit experiment en het vervaardigen van het kartonnen bureau mij een belangrijk inzicht gegeven.

Waarom ik wel woon

Ik woon wel! Dat is de conclusie die ik heb getrokken uit het woonexperiment. Datgeen wat ik probeerde te bereiken, namelijk het voorzien in woonbehoeften en anticiperen op de veranderende woonvraag, was mij namelijk al die tijd al onder ogen. Ik beseftte het alleen nog niet. Het bureau dat op mijn slaapkamer staat, en dus letterlijk onder ogen is, heb ik zelf gemaakt. Waarom? Omdat ik voorheen een bureau had dat te klein was. Door mijn studie vond ik het handiger een groter bureau te hebben, waarop mijn laptop en een groot tekenvel achter elkaar op paste. Ik heb, door dit bureau te maken, geanticipeerd op mijn veranderende woonbehoefte.

Niet alleen mijn bureau heb ik gemaakt naar aanleiding van mijn behoeften. Zoals ik al zei heb ik een opleiding tot meubelmaker genoten, waardoor ik over de vaardigheden en kennis beschik om meubels te vervaardigen. Deze kennis heb ik in de praktijk gebracht door te maken wat ik nodig heb, in plaats van de te kopen wat voorradig is in de winkel. Zo heb ik bijvoorbeeld een klein kastje gemaakt, waarin ik de kleding voor de winter kwijt kan als het zomer is. Ook had ik voorheen een kledingkast die eigenlijk te groot was, waardoor het ook funtioneerde als opslag voor andere dingen, maar ik wilde een kast voor alleen kleding, met tevens plek voor mijn tv. Dus ik heb een kast gemaakt voor precies die behoefte.

Macro, meso en micro wonen

Dit inzicht heeft mij op een interessant inzicht gebracht. Ik heb het gebouw waarin in woon geclassificeerd als huis doordat het niet de mogelijkheid geeft om te anticiperen op onze woonwensen. We moeten in dit huis manoeuvreren binnen de muren die zijn. Toch, zo deed het woonexperiment mij inzien, kan ik wel degelijk anticiperen op mijn tijdelijke en veranderlijke behoeften, en wel door het vervaardigen van meubels. Ik ben dus tot de conclusie gekomen dat er verschillende schaalniveaus moeten zijn in het wonen. Deze twee bevindingen hebben geleid tot het macro, meso en micro wonen. Het grootste niveau is het huis-niveau, het macro wonen, het betreft dus het voorzien in woonbehoeften in een huis. Het middelste niveau is het kamer-niveau, het meso wonen, waarbij het om het anticiperen op tijdelijke en veranderlijke omstandigheden gaat binnen een ruimte. Het kleinste niveau is het object-niveau, het micro wonen, wat het gebruik van een voorwerp bij het anticiperen op woonbehoeften betreft.

Micro en meso wonen

Nu rest de vraag of dit in niveaus verdeelde wonen dat ik beschrijf behoort tot het wonen waar Heidegger het over heeft, en dus mijn theorie over de schaalniveaus in het wonen kan verifiëren. Adam Sharr, architect, schrijver en professor aan Newcastle University, heeft onderzoek gedaan naar Heidegger en komt met twee interessante voorbeelden over het bouwen en wonen van Heidegger. Hij begint met een eettafel en vraagt zich af in hoe verre dit met wonen en bouwen te maken heeft. Het mocht duidelijk zijn dat de mens de tafel zal gebruiken

tijdens het wonen, maar in hoeverre het dan tot het bouwen behoort? Volgens Heidegger, zo schrijft hij, is de tafel altijd geassocieerd met bouwen en wonen, omdat een tafel onderdeel is van het dagelijkse leven, en daarmee het mens-zijn.

Zoals ikzelf al heb gesteld behoort tot het mens-zijn ook het anticiperen op behoeften en Sharr komt met een goed voorbeeld. Zo schrijft hij: "Moving the table around the room is building, of a sort, done in response to the needs of its users". Ofwel, zelfs het verplaatsen van meubelstukken, als gevolg van een behoefte, is al bouwen, en daarmee wonen²⁵⁴. Het gaat zelfs een stap verder. Zelfs het klaarmaken van de tafel zou tot het wonen behoren en wel doordat het dekken van de tafel een organiseren en dus anticiperen is op hoe de genodigden willen of moeten eten²⁵⁵. Sharr schrijft hierover: "In Heideggerian terms, here is the building of cultivation inextricably involved with dwelling in the daily micro-organisation of eating meals". Zo lijkt mijn theorie over het micro en meso wonen bevestigd.

Nu blijft dit voornamelijk theorie, maar een oplettende lezer zal hebben opgemerkt dat deze vorm van wonen al is beschreven bij het wonen in de middeleeuwen. Als men in de kastelen wilde tafelen, dan brachten de dienaren schragen naar binnen met daarop tafelbladen, afgestemd op het gezelschap. Zelfs de borden met het bestek werden op een bepaalde manier klaar gezet en verdeeld. Het plaatsen van de tafel in de ruimte betreft het meso wonen en het indelen van de tafel zelf betreft het micro wonen. Merk hierbij op dat de tafel hiermee in zijn

²⁵⁴ Sharr, 2007, p. 41

²⁵⁵ Unwin, 2003, p. 79

wezen wordt gehoed, waardoor bevestigd wordt dat het om wonen, als in het verschonen van de dingen, gaat. De dingachtigheid van de tafel zit hem namelijk in het laten tafelen van de tafel. Door de tafel op te dekken en het te gebruiken om te tafelen, tafelt de tafel.

Macro wonen

Naar aanleiding van mijn eigen ervaring en onderzoeken denk ik dat het macro wonen het anticiperen op woonbehoeften is op de schaal van een huis. Een tweede voorbeeld van Sharr sluit hier naadloos op aan. Hij neemt een hypothetische familie met een pasgeboren baby als scenario. In eerste instantie zal de baby wellicht dichtbij de ouders slapen, omdat er een grote zorgvraag heerst, maar uiteindelijk zal het kind een eigen plek moeten krijgen, zeker in de westerse cultuur. Dit zou een kwestie van wonen zijn. Als het huis genoeg ruimte biedt, is er een makkelijke oplossing. Maar, mocht dat niet het geval zijn, dan zal het huis vergroot moeten worden en wordt het een kwestie van bouwen. Sharr schrijft hierover: "In Heideggerian terms, dwelling requires building; building which responds to the needs of dwelling"²⁵⁶. Volgens Heidegger zou dit hetzelfde zijn als het ordenen en herschikken van de eettafel, maar dan op een grotere schaal, het macro wonen.

Ook Licht schrijft over dit macro wonen in het boek 'ik kan wonen', maar dan bedoeld ze het toch een beetje anders. Men zou moeten dwalen om de juiste inrichting te vinden die ondergeschikt is aan de woonwens. Als deze woonwens verandert, zou de bewoner opnieuw moeten dwalen door zijn huis om het vervolgens opnieuw in te richten. Ze schrijft: "als u kunt

²⁵⁶ Sharr, 2007, p. 42

zorgen dat u zich niet hoeft aan te passen aan de woning, maar dat de woning zich steeds aanpast aan u, dan hebt u zeker veel gewonnen”²⁵⁷. Deze woorden klinken als muziek in de oren voor een voorstander van het wonen dat in deze thesis beschreven wordt. Toch bedoelde Licht het niet zoals het er staat. Het is namelijk helemaal niet de woning die zich moet aanpassen volgens haar, ik zou het overigens een huis noemen, maar de inrichting binnen de woning die zich moet aanpassen. Het betreft in deze zin dus het meso wonen. Er is dan wel sprake van wonen, maar niet op het huis-niveau.

Een te groot huis

Op het eerste oogopslag lijkt het geen probleem te zijn dat het rijtjeshuis waarin ik verblijf te groot is. De bewoner heeft dan immers ruimte genoeg voor onvoorziene omstandigheden of bijkomende woonwensen die hij gaandeweg in zijn leven zal krijgen. Toch maak ik bezwaar tegen deze opvatting, want het riekt naar oppervlakkig denken. Los van het feit dat te groot bouwen niet duurzaam en circulair is²⁵⁸ of het feit dat de

²⁵⁷ Niegeman et al., 1960, p. 128

²⁵⁸ In het kader van mijn bachelor opleiding bouwkunde heb ik uitvoerig onderzoek gedaan naar circulariteit. De eerste stap in de bepaling van circulariteit is het verminderen van het totale grondstoffen verbruik en wordt gemeten middels de R-methode. De methoden in deze categorie zijn Refuse (het afzien van producten door de functie overbodig te maken), Rethink (productgebruik intensiveren door het te delen of functioneel te maken), Redesign (Op voorhand bedenken hoe een product kan worden hergebruikt) en Reduce (door efficiënte productie en materiaalgebruik grondstoffen besparen). Een besparing van grondstoffen door het anders nadenken over een ontwerp is dus al circulair en daardoor ook duurzaam.

huizen betaalbaar zouden moeten blijven²⁵⁹, is een huis dat te groot is helemaal niet in staat een woning te zijn en om daarmee te wonen. Het wonen is namelijk de mogelijkheid hebben om te anticiperen op tijdelijke en veranderlijke omstandigheden. Dit moet gedaan worden door het laten wezen van de woning en de woning in haar wezen hoeden door de bewoner. Het wezen van de bewoner zit hem gelegen in zijn onbepaaldheid. Mocht het huis te groot zijn, dan zijn de lege kamers toch weer bepaald. De bewoner kan dan ook niet zelf bepalen hoe groot de ruimte moet zijn die hij nodig heeft voor zijn anticipatie, maar moet dan alsnog manoeuvreren binnen datgene dat is, in plaats van anticiperen op wat hij nodig heeft.

Als een huis te groot is ontworpen dan is het dus ook niet mogelijk dat het huis een tuig wordt, doordat de eventuele anticipatie al ontworpen is in het huis. Het huis is dan een architectonisch ontwerp in plaats van een tuig dat door bouwen en wonen tot stand is gekomen. Het is hier waar de essentie van de architectuur en het bouwen en wonen zichtbaar wordt en ook zichtbaar moet zijn. Het is immers niet voor niets dat Heidegger de architectuur zag als een belemmering voor het eigenlijke wonen. Een woning moet bewoont worden, waardoor het de mogelijkheid moet geven zich te laten aanpassen om zo de bewoner aan te spreken dit ook te doen. Een lege ruimte gebruiken ter behoeve van een behoefte is weliswaar anticiperen, maar het is meer een manoeuvreren binnen het huis zelf, het is dus meso wonen. Om echt te kunnen wonen zouden alle drie de niveaus van het wonen zich moeten kunnen manifesteren in een woning. Dit kan dus niet als het huis te groot is.

²⁵⁹ Een woning die kleiner is en daardoor bouwmaterialen bespaard, zal vermoedelijk ook goedkoper zijn en daardoor beter betaalbaar.

Opgemerkt moet worden dat hier niet wordt betoogd wat goed of fout is. Het gaat hier louter over het feit dat er verschil is tussen een woning en een huis en dat het wonen in drie niveaus kan worden opgedeeld. Men moet dus nauwkeurig zijn met de termen die hij gebruikt tijdens het spreken over een gebouw en over het wonen. Men kan immers al gauw wonen als met dit wonen het meso of micro niveau wordt bedoeld. Het is dan ook niet foutief om te stellen dat het aankleden van het huis, wel naar de woonbehoefte van de bewoner, het wonen betreft. Echter, tot het eigenlijke wonen komt het niet als men alleen wat meubilair verplaatst. Het eigenlijke wonen is een wonen dat zich manifesteert op alle drie de niveaus. Dus wanneer de bewoner de dingen ding laat zijn, wanneer hij de ruimte aanpast naar zijn woonwens en wanneer de woning hem de mogelijkheid geeft aanpassingen te doen om zo te anticiperen op zijn tijdelijke en veranderlijke omstandigheden.

Het einde van de architectuur

De woningnood van heden ten dage is een tekort aan woningen, maar dat is volgens Heidegger niet de eigenlijke woningnood. Deze woningnood zou er in gelegen zijn dat de mens op een eeuwige zoektocht is naar het wezen van het wonen en dat hij dat altijd weer opnieuw moet leren wonen, hij zou dat simpelweg nog niet inzien. Deze thesis heeft dan ook gepoogd een zoektocht te zijn naar het wonen, middels het volgen van de weg van het kritisch gehoorzaamend beantwoorden, door te luisteren naar wat de taal te zeggen heeft en wat ze te denken geeft. Wonen zou iets betekenen als het in vrijheid anticiperen op tijdelijke en veranderlijke omstandigheden, waarbij deze vrijheid de mogelijkheid hebben tot betreft. Een woning zou dus de mogelijkheid moeten bieden om te anticiperen op tijdelijke en veranderlijke omstandigheden. Een woning zal dus moeten laten wonen.

Hoe deze woning eruit moet zien om te kunnen laten wonen is bewust nog niet aan bod gekomen en wel door de simpele reden dat het a priori niet mogelijk is om de tijdelijke en veranderlijke woonbehoeften van de onbepaalde bewoner te bepalen. Elke bepaling zou immers de onbepaaldheid wegnemen, en daarmee de kans om te anticiperen op tijdelijke en veranderlijke omstandigheden. Een woning kan dus niet ontworpen worden doordat een woning een bewoner nodig heeft om te kunnen *wezen*, dus om een woning een woning te laten zijn. Een echte woning betreft dan ook geen architectuur, want dat zou juist het probleem zijn volgens Heidegger. Architectuur zou immers de esthetiek van gebouwen betreffen, maar niet de kwaliteit beoordelen van het wonen van de bewoner die het bewoond. Als men wil spreken over een woning zou het niet

de architectuur moeten betreffen, maar het bouwen en het wonen. Door te bouwen en te wonen zou de woning een tuig worden in plaats van een object of ding, een noodzaak als de woning de mens in zijn mens-zijn wil laten zijn.

Decennia lang is de plattegrond vanzelfsprekend gebaseerd op het kerngezin: moeder, vader en één of twee kinderen. “Zó woont men in Nederland”, schrijft Andrea Prins hierover²⁶⁰. Rij-tjeshuizen zouden het toonbeeld zijn van deze conventie, waarbij plattegronden in beton gegoten worden. Maar niet alleen rijtjeshuizen zijn het toonvoorbeeld, huizen in het algemeen zouden de vorm zijn waarbinnen het gezin gestalte aanneemt. Een vorm die is bepaald door een architect die het wonen pretendeert te weten en het op oplegt. Iets dat eigenlijk onmogelijk is als hij betracht een woning te ontwerpen. Een woning moet immers laten wonen, wat betekent dat de woning de mogelijkheid moet geven aan de bewoner om er te kunnen anticiperen op zijn tijdelijke en veranderlijke omstandigheden. Een woning moet dus een bepaalde onbepaaldheid zijn, iets dat tot stand komt door er te bouwen en wonen en niet iets dat tot stand komt door esthetische of technische afwegingen.

Als men over architectuur wil spreken, doe dat dan vooral als het de huizen betreft die zijn ontworpen om in te verblijven of om naar toe te verhuizen. In die huizen kan niet gewoond worden, doordat het wonen de onbepaaldheid zijn van een bewoner verondersteld en in een object-huis alles al bepaald is. Wonen betreft het bouwen en het wonen, het laten wezen van de bewoner, niet onder welke esthetische omstandigheden dit

²⁶⁰ Prins, 2023

plaats vind. Als een architect een woning wil ontwerpen dan zou hij moeten doen wat zijn titel ooit heeft betekend. *Architect* gaat via het Frans terug op het Latijn en uiteindelijk het Grieks: *arkhitéktón*, wat betekent 'hoofdtimmerman'²⁶¹. Laat de architect dus een frame timmeren, waarna de bewoner zelf kan bouwen en wonen, desnoods onder leiding van de hoofdtimmerman. Als het over woningen gaat, kan dat alleen het bouwen en het wonen betreffen. Als het over het over woningen gaat, ontkomt de hedendaagse architectuur dan ook niet aan haar einde.

²⁶¹ Rottier, 2009, 95

Dwaal door uw straat en vraag uzelf af of het anders-zijn van de Ander zichtbaar is in de huizen waarin zij verblijven. Treed vervolgens uw eigen woning binnen en bedenk: geeft mijn huis de garantie dat ik hier kan wonen?

“Fortgangande fan betekameren sinro”

Bibliografie

Algemeen Dagblad, Tweehonderd schepen vast door
blokkade Suezkanaal, artikel, 26 maart 2021

Bakker, Sigrid, *Verbeter de mensch*, verschillende
documentaires, uitgezonden bij de RVU:
- Afl. 1: *De woonschool*, uitgezonden op 24 april
2001a
- Afl. 3: *Zeeburgerdorp en Asterdorp*, uitgezonden op
9 mei 2001b

Berkhout, Franco, *Uit het zwerversleven*, in: Rotterdamsch
Nieuwsblad, maandag 7 februari 1910

Born, Karin van den, *Andere Tijden: Stokstraat*, documentaire
uitgezonden op 18 oktober 2007 bij de NTR

Boschma, Geertje, *The rise of mental health nursing: A history
of psychiatric care in Dutch asylums (1890-1920)*,
Amsterdam, 2003

Bosmans, J., *Klompé, Margaretha Albertina Maria (1912
1986)*, in: Biografisch Woordenboek van Nederland,
25 januari 2021

Brand, B. Niegeman-, *Woninginterieurs uit de praktijk van
goed wonen: serie Wonen in de Lage Landen*,
Amsterdam/Rotterdam, 1958

Brand, Steward, *How buildings learn: the low road*,
Documentaire uitgezonden op BBC, 1997

Cats, Ria, *Stef Blok: 'ik ben de eerste VVD'er die een heel ministerie heeft doen verdwijnen'*, in: Financieel dagblad, 6 oktober 2017

CNBC, *Dutch housing market is recovering: minister*, nieuwsuitzending, November 2016

Congress Internationaux d'Architecture moderne, La Charte d'Athenes (1933), Harvard University, 1946

Dercksen, A., L. Verplanke, *Geschiedenis van de onmaatschappelijkheidsbestrijding in Nederland (1914-1970)*, Amsterdam, 1987

Dijk, Antje, *Opgevoed in aasterdorp*, afstudeerscriptie sociale pedagogiek, 1989

Dolfijn, Marceline, E.M. Kylstra en Jean Penders, *Utrecht: de huizen binnen de singels*, Den Haag/Zeist, 1989

Feenstra, Gerbrand, *Querido legde in Nederland basis voor sociale psychiatrie*, in: De Volkskrant, 8 juli 1983

Focke, Jaap, *Mashseh Lajesoumim: A Jewish orphanage in the city of Leiden (1890-1943)*, Amsterdam, 2021

Foucault, Michel, *Discipline & punish: the birth of the prison*, New York, 1979

Geerts, G., C.A. den Boon (hoofddred.), *Van Dale Groot woordenboek der Nederlandse taal*, Dertiende, herziene uitgave, 1999

Goed Wonen tijdschriften:

- Jaargang 1, nummer 1, 1948a
- Jaargang 1, nummer 3, 1948b
- Jaargang 9, nummer 8, 1956

Gropius, Walter, *Bauhaus Manifesto*, Weimar, 1919

Heddema, Frans, *Woningbedrijf wil idealen behouden*, in: Het Parool, 3 januari 1994

Heidegger, Martin, *De oorsprong van het kunstwerk*, Amsterdam, 1960

Heidegger, Martin, *Over denken, bouwen, wonen: vier essays*, Nijmegen, 1991

Hertsenberg, Antoinette, *De woningnoodramp deel 1: Starters en doorstromers*, in: documentaire Radar AvroTros, 9 december 2019

Het Volk: dagblad voor de arbeiderspartij, *Het Zeeburgerdorp*, 17 december 1926

Heumakers, Arnold, Martin Heidegger: over denken, bouwen, wonen, recensie in: De Volkskrant, 22 februari 1992

Hoekstra, Maarten Jan, *Huis, tuin en keuken: wonen in woorden door de eeuwen heen*, Amsterdam/Antwerpen, 2009

Hoexum, Pieter, *Thuis: filosofische verkenningen van het alledaagse*, Amsterdam/Antwerpen, 2019

- Jansen, Christel, *De woonschool: het verhaal van een meisje dat opgroeide tussen zwakbegaafden en 'asocialen'*, Amsterdam, 2012a
- Jansen, F.M.J. schending van den onderhoudsplicht: uiting van asociaal gedrag, 1938
- Jansen, Frank, De Ravelijn, Maastricht, 1999
- Jansen, J.P.M. (hoofddred.), *Van Dale pocket woordenboek: Engels - Nederlands*, vierde editie, 2012b
- Jeunhomme, Inez, *Onmaatschappelijkheidsbestrijding en heropvoeding in Maastricht in de periode 1945 tot 1963*, Amsterdam, juli 1987
- Jonker, H. Verwey-, *International issue on services to the family*, in *Marriage and Family living*, vol. 17, nummer 3 1955
- Kempen, B., N. van Velzen, *Werken aan Wonen: 75 jaar Nationale Woningraad*, Almere, 1987
- Kistler, Vivian Carli, *The complete photo guide to: Framing and displaying artwork*, Minneapolis, 2009
- Kroonen, Guus, *Etymological Dictionary of Proto-Germanic*, Leiden/Boston, 2013
- Linjens, H.P.M., *Onderzoek naar de onmaatschappelijkheid in de gemeente weert*, Roermond, 1954

- Linjens, H.P.M., *Onmaatschappelijke gezinnen: sociologisch onderzoek naar de onmaatschappelijkheid te Maastricht*, Assen, 1953
- Linjens, H.P.M., *Onmaatschappelijkheid, theorie en therapie*, Assen 1961
- Magazine Duurzaam gebouwd, nummer 36, februari 2017
- Mesquita, A. Bueno de, *De sociale functie van den binnenhuisarchitect na den oorlog*, Amsterdam, 1945
- Ministerie van binnenlandse zaken en koninkrijksrelaties, *Grondwet voor het Koninkrijk der Nederlanden*, 2018
- Moorsel, Wies van, *Contact en controle: het vrouwbeeld van de Stichting Goed Wonen*, Amsterdam, 1992
- National Council on Family Relations, *International issue on services to the family*, in: *Marriage and Family living*, vol. 17, nummer 3, 1955
- Niegeman, Johan (hoofdred.), P. Dekker, H. Dijkstra, L. Hartsuyker-Curjel, P. de Jong, H. van Leeuwen, L. Licht-Lankelma et al., *Ik kan wonen: geïllustreerd handboek voor allen, die hun huis goed willen inrichten en bewonen*, Leiden, 1960
- Noordanus, M. Zeldenrust-, *Onderzoek naar enige psychologische aspecten van de woninginrichting*, Amsterdam, 1956

NOS, *Bouwprojecten krijgen weer geen vergunning door stikstof*, artikel, 14 februari 2022

NOS, *PVV-kamerlid over tuigdropen*, uitgezonden op 10 februari 2011

NPO, *Alle asociale uitstappen*, documentaire uitgezonden op 7 februari 1995 bij de NPS

Philippa, M., F. Debrabandere, A. Quak, T. Schoonheim, N. van der Sijs, *Etymologisch woordenboek van het Nederlands*, Amsterdam, 2009

Planbureau voor de Leefomgeving, *Wonen en gevoelens van onbehagen?*, Utrecht, 2020

Planbureau voor de Leefomgeving, *Wonen na de verkiezingen: het woningtekort wordt in de regio opgelost*, Utrecht, 2021

Pokorny, Julius, *Proto-Indo-European Etymological dictionary*, Indo-European Language Revival Association, 2007

Prins, Andrea, *Het kerngezin voorbij: het her-denken van het wonen*, in: Archined, 2023

Querido, A., *Het Zeeburgerdorp een sociaalpsychiatrische studie*, Leiden/Amsterdam, 1933

Rijn, P. J. Sarels van (hoofdred.), Annie Romein-Verschoor, J. A. van Ditmars-Hokkeling, A. Gabrielse, L. C. Le Feber, J. M. Lodewijks, W. H. Gabrielse- van Gelderen et al.,

Ik kan huishouden: geïllustreerd handboek voor de vrouw, die een huishouding goed, praktisch en voordelig wil besturen, Leiden, 1954

Rottier, Honoré, *Onderdak: 5000 jaar wonen in de Lage Landen*, Amsterdam, 1988

Sant'Élia, Antonio, *Manifesto of futurist architecture*, Florence, 1914

Schreiber, Daniel, *Thuis: de zoektocht naar de plek waar we willen leven*, Amsterdam, 2017

Sharr, Adam, *Heidegger for architects*, Oxford, 2007

Slim, Hans, *Van woonhuis tot droomhuis: basisboek voor binnenhuisarchitectuur*, Baarn, 1997

Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden, s' Gravenhage, nummer 158, 19 juni 1901

Teerds, Hans, *Architectuur en kritiek van de moderniteit*, in: *Wapenveld Christelijk kwaliteitsblad*, jaargang 53, nummer 3, juni 2003

Timmer, P., *Woonscholen in Nederland. De Ravelijn in Maastricht als laatste herinnering*, in: *Historisch geografisch tijdschrift*, 2002

Unwin, Simon, *Analysing architecture*, London, 2003

Voorthuis, Jacob, *Het ontwerpgesprek: een filosofie van het ontwerpen*, Rotterdam, 2012

VPRO, *De slag om Nederland: de corporatiedirecteur*, documentaire, aflevering 32, 3 september 2012

Vreeze, Noud de (hoofdred.), *Goed Wonen: geschiedenis van een keurmerk*, Bussum, 2015

Vrieling, Harry, *Brief aan het kollege van Burgemeesters en Wethouders van Haarlem*, Haarlem, 29 mei 1974

Wel, Frits van, *Asociale gezinnen, van woonschool naar de gradatiewoning*, artikel uit *Jeugd en Samenleving*, nummer 2, maart 1990

Wel, Frits van, *Gezinnen onder toezicht: de Stichting Volkswoningen te Utrecht (1924-1975)*, 1988

Woningdienst Amsterdam, *Jaarverslag*, 1919

www.opendata.cbs.nl:

- Centraal Bureau voor de Statistiek, *Geboorte: kerncijfers*, geraadpleegd op 23 maart 2023

www.vandale.nl:

- Van Dale online woordenboek Duits-Nederlands, geraadpleegd op 07 september 2022a
- Van Dale online woordenboek Frans-Nederlands, geraadpleegd op 07 september 2022b

Vierde pagina: citaat afkomstig uit een brief aan een jonge student van Martin Heidegger, Freiburg im Breisgau, 18 juni 1950. Vertaald door Prof.Dr. H.M. Berghs.

Honderdzevenentachtigste pagina: citaat afkomstig uit Psalmen 19 en betekent 'voortgaand uit zijn slaapkamer'

Sander Smeets